

TC.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU YÖNETİMİ ANA BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DOĞU ANADOLU BÖLGESİNDE ERMENİ MEZALİMİ VE HALK ÜZERİNDEKİ
ETKİLERİ

96062

TEZ DANIŞMANI

YRD.DOÇ.DR. METİN İŞÇİ

TEZİ HAZIRLAYAN

KENAN ÜNAL

TC. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

ISPARTA 2000

**DOĞU ANADOLU BÖLGESİNDE ERMENİ MEZALİMİ VE HALK
ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ**

**TC. YÜKSEKÖRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ**

İÇİNDEKİLER

Sayfa No

GİRİŞ

1

Birinci Bölüm

TARİHTE ERMENİLER

A. ERMENİLERİN YAŞADIKLARI TOPRAKLAR	4
B. BİZANSLILAR ZAMANINDA ERMENİLER	5
C. SELÇUKLULAR ZAMANINDA ERMENİLER	6
D. OSMANLILAR ZAMANINDA ERMENİLER	8
1. Azınlıklar İçinde Ermenilerin Durumu	8
2. Ermenilere Verilen İmtiyaz Ve Haklar	11
3. Ermenilerin Sosyal İktisadi Ve Siyasi Durumları	15
4. Ermeni Nüfus	18

İkinci Bölüm

AVRUPANIN OSMANLI DEVLETİNDEKİ ERMENİLERE MÜDAHALESİ

A. RUSLAR VE ERMENİLER	25
B. İNGİLİZLER VE ERMENİLER	30
C. ERMENİ MESELESİNİN AVRUPA POLİTİKASINA GİRİŞİ	38
D. OSMANLI DEVLETİNDEKİ MİSYONERLİK FAALİYETLERİ	42
E. ERMENİ KOMİTELERİ VE GÖNÜLLÜ FAALİYETLERİ	44

Üçüncü Bölüm

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINDA ERMENİLER VE TEHCİR OLAYI

A. SAVAŞTA ERMENİ İSYANLARI VE İHANETLERİ	47
---	----

B. TEHCİR (SEVK VE İSKAN) OLAYI	48
1. Tehcir Terimi	50
2. Osmanlı Devletinin Tehcir Öncesinde Aldığı Tedbirler	51
3. Tehcir Kanununun Çıkarılmasının Nedenleri ve İçeriği	53

Dördüncü Bölüm

BELGELERLE ERMENİ MEZALİMLERİ VE BÖLGE HALKI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

A. KARS İLİ VE ÇEVRESİNDE ERMENİ MEZALİMİ VE ETKİLERİ	56
B. KARS VE ÇEVRESİNDEKİ TOPLU MEZAR MAHALLERİ	64
C. ERZURUM VE CİVARINDAKİ MEZALİMLER VE ETKİLERİ	68
1. Erzurum Olayları	69
2. Erzurum – Alaca Köyü Toplu Mezar Kazıları	71
3. Erzurum – Dumlu– Yeşilyayla Toplu Mezar Kazısı	72
D. MEZALİMLERE TANIK OLAN İNSANLAR VE MEZALİMLERİN BU KİMSELER VE AİLELERİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ	74
E. MEZALİMLERİ YAŞAYAN İNSANLARLA YAPILAN RÖPORTAJLAR	80
F. 1919-1920 YILLARI ARASINDA KARS VE ÇEVRESİNDEKİ ERMENİ MEZALİMİ VE HALK ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ	92
1. Sarıkamış Ve Çevresindeki Mezalimler Ve Etkileri	94
2. Akbaba Köyü,Çıldır Ve Çevresindeki Mezalim Ve Etkileri	96
3. Merdinik (Göle) Ve Oltu Dolaylarındaki Mezalim Ve Etkileri	97
4. Kağızman-İğdır Dolaylarındaki Mezalim Ve Etkileri	99
SONUÇ	101
BİBLİYOGRAFYA	106
EKLER	111

GİRİŞ

Bilindiği gibi tarih boyunca Türkler, çok büyük ve güçlü devletler kurmuşlar ve dünya üzerinde yaşayan bir çok topluluğu bünyelerinde bulundurmuşlardır. Yüzyıllar süren imparatorlukları boyunca Türklerin, Çinliler, Romalılar, Bizanslılar, Persler, Araplar,Rumlar ve daha birçok milletle beraber yaşadığı bilinmektedir. Bunların içersinde en uzun ilişkilerin kurulduğu topluluklardan birisi de Ermeniler olmuştur.

Tarihin çeşitli safhalarında Romalılar,Bizanslılar,Persler tarafından sürekli ikinci-üçüncü sınıf insan muamelesi gören Ermeniler, Türklerin Anadolu'ya ayak basmasıyla Türklerle tanışmışlardır.

Türklüğün bütün milletlere karşı adil olma anlayışı ve İslâmiyet'in hoşgörüsüyle karşılaşan Ermeniler , çok kısa sürede Türklerle kaynaşarak , devletine bağlı, güvenilir bir topluluk haline gelmişlerdir. Bundan dolayı da kendilerine '**millet-i sadıka**' denmiştir.

Selçuklularla başlayıp Osmanlılarla devam eden bu süreç içersinde ,Ermeniler birçok konuda kendilerine verilen imtiyaz ve haklarla , Müslüman olmayan hatta Müslüman olan azınlıklar içersinde en ayrıcalıklı topluluk haline gelmişlerdir. Osmanlı Devletinin bayındırlık, bahriye ,hariciye, hazine vb. bakanlıklarında görev alarak, mutlu ve huzur içersinde yaşamlarını sürdürmüşlerdir.

Araştırmanın, ilk bölümünde ,yukarda kısaca özeti verilen bilgilerin ışığında, Ermenilerin tarihi ve yaşadığı topraklardan bahsedilmekte, Türklerin hakimiyetinde buldukları yaklaşık dokuz yüz yıllık dönemde ,verilen imtiyaz ve haklarla Avrupa'daki azınlıklardan çok daha mutlu ve müreffeh yaşadıkları vurgulanmaktadır.

İkinci bölümde ise,1815 Viyana Kongresi sonrasında Avrupa'da oluşan '**şark meselesi**' kavramı ile birlikte ; bir zamanlar '**millet-i sadıka**' adı verilen bu topluluğun dokuz asır beraberce kaynaşıp , mutlu ve huzurlu olarak yaşadığı devlete karşı, düşmanca tavırlar içersine girmesinin nedenleri araştırılmıştır.

Görülmüştür ki; Osmanlı Devletinin zayıflamaya başladığı dönemlerde ve Avrupa' nın Osmanlı Devletine müdahalesi başlayınca, özellikle İngiltere ve Rusya'nın teşvik ve kışkırtmalarıyla Ermeniler, Osmanlı Devletine karşı ayaklanmışlardır.

Bu devletler kendi ekonomik çıkarları doğrultusunda Ermenileri kullanmışlar ve Ermenileri kendi emellerini gerçekleştirme vasıtası olarak görmüşlerdir. Bunu yaparken de, her zaman olduğu gibi din unsurunu kullanarak, yıllarca beraber yaşamış Ermeni ve Türk toplumunu birbirlerine düşman etmişlerdir. Böylece,Doğu Anadolu' da başlatılan ve İstanbul'a kadar ulaşan isyan hareketlerinde binlerce Ermeni ve Türk hayatını kaybetmiştir. Yabancı devletler bir yandan misyonerlik faaliyetlerini yürütürken ,diğer yandan patrikhaneleri kullanarak , Ermeni komitelerini silahlarla teçhiz ederek emellerine ulaşmaya çalışmışlardır. Özellikle İngiltere ve Rusya, Ermenilere verilecek imtiyaz ve hakların muhteviyatı konusunda. zaman zaman -birbirlerinin menfaatlarına ters düştüğü için- Ermenilere verilecek bu imtiyazları kabul etmemişlerdir.

Üçüncü bölümde ise , ikinci bölümde anlatılan faaliyetler neticesinde, Ermenilerin Birinci Dünya Savaşı esnasında yapmış oldukları düşmanca tavırlar ele alınmış,bu hareketler sonucunda ise Osmanlı Devletinin bunlara karşı aldığı tedbirler anlatılmaya çalışılmıştır. Bu bölümde özellikle 'tehcir' konusu önem taşımaktadır. Yıllardır uluslar arası arenada 'ermeni soykırımı' olarak gösterilmeye çalışılan 'tehcir' olayının ne manaya geldiği, tehcire neden gerek duyulduğu, araştırılmıştır. Günümüzde özellikle ABD , İngiltere ve Fransa 'Ermeni Soykırımı' tasarısını , parlamento seçimlerinden önce gündeme getirmektedirler. Ayrıca yurt dışına çeşitli maksatlarla giden diplomatlarımızın, öğretim görevlilerimizin ,akademik kariyere sahip yurttaşlarımızın çoğu 'Neden Ermenilere soykırım yaptınız ? ' sorusuna muhatap olmaktadırlar. Konu sürekli gündemde olan bir konudur. Bu nedenle üçüncü bölümde tehcir konusunun sözde 'ermeni soykırımı' ile bağlantısı araştırılmıştır.

Daha önce de belirtildiği gibi, ilk üç bölümde yaptığımız inceleme ve araştırmaların gayesi; çok uzun süreler Türklerle beraber mutlu , huzurlu, refah içinde yaşamış,devletin çoğu kademelerinde hizmet edip , çeşitli bakanlıklarda önemli makamlara bile getirilen ,yaşam tarzları Türklere benzemesi sebebiyle 'Hıristiyan Türkler ' adı verilen bu topluluğun ; nasıl ve hangi güçlerin etkisiyle Türklere karşı kin ve nefret duygularıyla hareket ettiklerini ortaya çıkartmaktır. İlk üç bölümde incelenen konular belli bir kronoloji içersinde tarihi bilgilere dayanmaktadır. Arşiv belgeleri,raporlar,resmi kaynaklar incelenmek suretiyle gerekli bilgiler toplanmıştır.

Son bölümde ise, yabancı devletlerin kışkırtması ve destekleriyle silahlanan Ermeni komitacılarının ,gönüllü alaylarının Doğu Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde yapmış oldukları mezalimler ve bunların halk üzerindeki etkileri ortaya konmaya

çalışılmıştır. Ülkemizin birçok yerleşim yerinde, insanlığa karşı yapılan mezalim örnekleri olmasına rağmen ; araştırma Doğu Anadolu bölgesinin Kars , Ardahan ve Erzurum yöreleriyle sınırlandırılmıştır. Bu bölüm oluşturulurken, olayları yaşayan insanların ifadelerine başvurulmuş, bu yörelerde yaşayan insanlarla yüz yüze görüşmek suretiyle, mezalimlerin bu insanlar üzerinde bırakmış olduğu etkiler ile , bu kişilerin duygu ve düşünceleri araştırılmıştır. Ayrıca bu bölgelerde yapılan kazıların sonuçları incelenmiş olup ,mezalime uğrayanlar hakkında bir fikre ulaşılmıştır.

Son bölümde yapılan incelemenin amacı , iki toplum arasındaki geçmişten günümüze kadar gelen nefret duygularını ortaya çıkartmak değildir. Yüzyıllarca yan yana yaşamış insanların daha büyük güçlerin politik oyunları ile bir anda nasıl birbirlerine düşürülebileceğini ve hatta bu kin ve nefreti nerelere götürebileceklerini gözler önüne sermektir. Ayrıca bu bölümde ,yaşanan bu çok acı olayların etkilerinin neler olduğu ve hala bu etkilerin devam edip etmediğinin ortaya çıkartılması amaçlanmıştır. Bu düşünceden hareketle yerli ve yabancı kaynaklardan elde edilen tarihi bilgiler ile ; yaşayan ,tarihe ışık tutacak şahitlerin anlattıkları bir araya getirilmeye çalışılmıştır.

Birinci Bölüm

TARİHTE ERMENİLER

A. ERMENİLERİN YAŞADIKLARI TOPRAKLAR

Tarihte “Ermeniler kimlerdir ? Ermenistan neresidir ?” vb. sorulara cevap vermek çok güçtür. Prof. Nikerland Krayblis’ e göre “ Asya’nın tarihi gibi Ermeni tarihi de meçhuliyetler içersindedir.”¹ Krayblis, en eski tarih belgelerinde “ Ermenistan “ kaydına rastlanmadığını, hatta bilinen ilk belgelerden “ Asur Salnameleri” nde bile “ Ermenistan “ kaydının yer almadığını belirtmektedir. En eski İran tarihlerinde bile “Ermenistan “ tabirinin bulunmadığını, bu tabirin İranlılar tarafından daha sonradan kullanıldığını yazmaktadır :

“İlk İran tarihleri bu Ermeni Ermen isminden bahsetmez ve bu isim için hiçbir eser , hiçbir itikat hatta şahıs bile yoktur. Ermeni ismi bu memleketi istila eden İranlıların Menuas (Urdhu-Urartuların hükümdarı ve onun diktiği taş abideler) Abidelerinin Armonidad isminden aldıkları bir tabirdir. İranlılar bu ismin şöhretinden etkilenerik kelimenin değiştirilmiş şekli Erman-Ermen ismini kullanmışlardır. Bu tarihten itibaren eski Urdhu memleketi İranlıların kullandıkları bir isimle anılmaya başlanmış ve İran hakimiyeti altına girmiştir. Bu mütalaa gösteriyor ki Ermeni milleti ile kadim ve medeni Ermenistan arasında bir tarihi ilgi yoktur.”² Ermenistan tabir edilen bölge halkının İran hakimiyetinden sonra , Arap,Roma ve Bizans hakimiyetinde yaşamalarına müteakip , Selçuklu idaresine girdiğinden bahseden Krayblis , şunları belirtmektedir: “ Arapların ,Romalıların, Bizanslıların istilasıyla geçmiş olan bu üç dört asırda esaslı bir Ermeni hükümeti teşkil edilemediğinden , bugün ise 15. Asırdan beri istiklallerini kaybetmiş olduklarından Ermenilerde balkanlarda görülen “mazi kudreti “

¹ Prof.Nikerland Krayblis, Rusya ‘nın Şark Siyaseti Ve Vilayeti Şarkiyce Meselesi, Çev: Habil Adem. Dersaadet Matbaası, İstanbul, 1332 . s. 136

² Krayblis, ss. 70-72

ve “ mazi hissi” gibi uyandırılacak bir maneviyat yoktur. Ve bilhassa Ermeni ile Kürt arasında hiçbir fikri alaka ,hassasiyet ve hayalin bulunmaması Ermenilerden evvel bu kıtaya yerleşmiş olan Kürtlerin memleketin asıl ahalisi kabul edilmesi tabiidir. Ermeniler de müstevli bir ordunun kalıntılarından ibaret bulunuyorlar demektir. Fakat öyle bir ordu ki , fetih haklarını da bin altı yüz seneden beri kayıp etmiş bulunuyor. Bu gün kıtada (Doğu Anadolu ‘da) hiçbir hakka malik değillerdir.³

Bölgedeki Müslüman ve Ermeni nüfusu ile ilgili olarak bir çok seyyah ve araştırmacılardan örnekler veren Krayblis , bölgede iki Ermeni’ye karşılık on Müslüman’ın bulunduğunu ortaya koymaktadır.⁴

Görüldüğü üzere Doğu Anadolu bölgesi hiçbir zaman Ermeni vatani olmamıştır. Ermeniler burada azınlık olarak bulunmuşlar , esaslı bir hükümet kuramamışlar, güçlü devletlerin idaresinde yaşamışlar ve önce Bizanslıların daha sonra da Selçuklu Türkleri’nin idaresine girmişlerdir.

B. BİZANSLILAR ZAMANINDA ERMENİLER

Orta Asya’dan gelen Türkler , Anadolu’ kapılarına ulaştıklarında Anadolu Bizans idaresinde bulunmakta , Ermeniler de bu idareye bağlı olarak yaşamaktaydılar. Bizans idaresinde bulunan Ermeniler maddi, manevi baskı ve zulüm görmekteydiler. O devirde yaşayan Urfalı Ermeni tarihçi Matieus bu feci durumu şöyle tasvir etmektedir: “ Ermeni milleti işte böyle esaret altına alındı. Bütün memleketimiz kan içinde kaldı. Ve kanlar memleketin bir ucundan öbür ucuna kadar tıpkı bir derya gibi aşır taşı.”⁵

” Bizanslıların Ermenistan’ a girişleri Ermeniler için müthiş bir felakete sonuçlanmıştı. Bir kere kendi illeri olduktan sonra Bizanslıların Ermenilere yapmadıkları zulüm ve vahşet kalmadı. Ani’ yi alınca ilk işleri oradan kumandanları ve ileri gelenleri sürmek , ordularını dağıtmak oldu. Demir ve zehir kullandılar. Savunmasız halkı ağır vergilere boğdular... Bu arada dini kurumları da saldırıya

³ Krayblis, s.85

⁴ Krayblis, s.102

⁵ İsmail Hami Danişmend , *Türklük Meseleleri* , İstanbul Kitabevi , İstanbul , 196 , s. 217

uğruyor, Gatogiosları , din reisleri yakalanarak Bizans' a sürülüyorlardı. Aralarında mezhep ve ırk düşmanlığı vardı. Bu hal Türklerin bölgeyi almasına kadar devam etti.”⁶

Bizanslılar Ermeni kralı Kakik ' i feci şekilde öldürmüşlerdi. Bu uğurda Yunanlı yazar P. Charanis şunları belirtiyor: “Bütün Rumlarla Ermenilerin birbirlerinden nefret ettikleri şüphesizdi. Zamanla bu nefret şiddetli düşmanlığa dönüşerek , kendisini çok fena fiiller şeklinde gösterdi. Mesela Ermeni kralı Kakik , krallıktan azledildikten sonra Rumların piskoposu Caesaria tarafından bağlanarak bir çuval içersine büyük köpekle birlikte konuldu. Çuvalda , piskoposun adamları tarafından çıldırtilircasına dövülen köpek çuval içersindeki kralı param parça etti.” ⁷

Bir Ermeni yazar da Emeniler üzerindeki Bizans zulmünü şöyle anlatıyor: “ Selçuklu hareketından yıllarca evvel , Bizans hakimiyetine girmiş bulunan Ermeni prenslikleri , Bizans- Ortodoks baskısı altında inim inim inlemişlerdir. Doğu Anadolu' da bulunan Ermeni prenslikleri Bizans tarafından tarumar edilmiş ve en nihayet Ermeniler Orta Anadolu ' ya göç etmeye mecbur kalmışlardı. Bizanslılar Ermenilere öyle baskılar yapıyorlar , akla gelmedik öyle vahşiyane işkenceler tatbik ediyorlardı ki , izahı mümkün değildir..... Mesela : Ermenilerin Ortodoks mezhebine girmeleri için , her nevi zoru kullanmaktan çekinmemişler ve mezhep değiştirmek istemeyen Ermenilerin ağızlarına eritilmiş kurşun dökerek çok feci bir şekilde ölmelerine sebep olmuşlardı. Bizanslıların bu akıl almaz vahşetleri neticesinde yüz binlerce Ermeni imha olup gitmişti.” ⁸

Rumların Ermeniler üzerindeki bu zulmü Selçuklu Türklerinin Anadolu' yu fethini kolaylaştıran en önemli faktörlerden birisi olmuştur. Bizans hükümdar Romojen Diogenes 'in komutasında Malazgirt Meydan muharebesine katılan Bizans ordusunda çok sayıda Ermeni bulunuyordu. Bizans imparatorluğunun Ermeniler üzerindeki zulmü sebebiyle bunlardan emin olunamazdı. Bu sebepledir ki ; Diogenes taburlarını Ermenilerden gelebilecek aleyhte bir davranıştan korumak için özel tedbirler almak zorunda kaldı. Sonunda Ermeniler Bizans ordusunu terk ederek “ Türklere arkadaşça davrandılar .” ⁹

⁶ Esat Uras ,*Tarihte Ermeniler Ve Ermeni Meselesi* , Belge Yayınları, İstanbul, 1976 , s. 76

⁷ P.Charanis,*The Armenians In The Byzantime Empire*, Livrano Pertrand,Lisboa,1963,s. 56

⁸ Leyon Dabağyan ,*Ermeni Meselesi* , Son Havadis Gazetesi , 12 Mayıs 1981 .s. 4

⁹ Charanis, ss. 52-57

Görüldüğü üzere Ermeniler kendilere uygulanan baskı ve zulümden dolayı Türkleri bir kurtarıcı olarak kabul etmişlerdir.¹⁰

C. SELÇUKLULAR ZAMANINDA ERMENİLER

Ermenileri , Bizans zulmünden çekip kurtaran Türkler oldu. Selçuklu sultanı Alp Arslan , Ermenileri himayesine aldı. Ermeni kralı David oğlu Kivrike' nin kızı ile evlendi. “ Buna mukabil Alp Arslan da onunla ebedi sulh ve dostluk kurdu. Hediye ve şereflere gark ettiği için Kral' ın payitahtı Lori' ye dönmesine müsaade etti.”¹¹

Melikşah da Ermenilere iyi davrandı. Ermeni patriği Bargengh 'in isteği üzerine sayısı dört olan Gategigosluğu bire indirdi. Ermeniler üzerindeki vergi yükünü hafifletti. “ Sultan Melikşah'ın bu çok müsamahakar davranışı imparatorluk içindeki Hıristiyanların kendisine karşı sevgisini ve devlete karşı sadakatini arttırmıştır.”¹²

Bizans idaresinde zerresi bile bulunmayan Melikşah 'ın adil idaresi hakkında , onun çağdaşı Urfalı Ermeni tarihçi Matieus şunları belirtmektedir: “ Melikşah' ın saltanatı Allah'ın lütfuna mazhar oldu. Hakimiyet uzak ülkelere kadar yayıldı. Ve Ermenilere huzur verdi. Dünyanın hakimi Melikşah sayısız askerlerden oluşan ordusu ile Romalıların memleketini fethetmeye girişti. Kalbi Hıristiyanlara karşı şefkatle dolu idi. Geçtiği ülkelerin halkına bir baba gibi davranırdı. Birçok şehir ve vilayet kendi arzuları ile onun idaresine girdi. Bütün Ermeni ve Rum beldeleri onun kanunlarını tanıdı.”¹³

Devrin patriği Basile de Melikşah'ın hakkında şunları söylemektedir : “ Her tarafa barış ve hakimane bir idare kurdu. Bütün hükümdarlardan daha akıllı ve kuvvetli idi. Ve bildiklerimizin hepsinden de adil olduğundan kimseye keder vermedi.

Yüksek fikirleri , adil ahlakı ,ve şefkati ile kendisini herkese sevdirdi. Böylece harp ve şiddetle değil , gönülleri kazanmak suretiyle hiçbir hükümdarın elde edemediği

¹⁰ Sadi Koçaş, **Tarih Boyunca Ermeniler Ve Türk-Ermeni İlişkileri** ,Ankara,1967.ss.55-57

¹¹ M. Altan Öymen ,**Alp Arslan ve Zamanı** ,Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları,İstanbul,1972.s. 27

¹² Prof.Dr. İbrahim Kafesoğlu,**Sultan Melikşah** , başbakanlık kültür müsteşarlığı kültür yayınları , İstanbul, 1973, s. III

¹³ Prof.Dr. Osman Turan , **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi** . TURAN Neşriyat Yurdu , C: II , İstanbul . 1969, s. 138

memleketlere sahip oldu. Eğer ömrü vefa etseydi , çok süratle artan kudreti dolayısıyla Avrupa'yı da devletinin hudutları içersine alacaktı. “¹⁴

Ermeni yazarlarından Nersessian da bu konudan şöyle bahsetmektedir: “ Ermeniler üzerinde Bizans ‘ın öldürücü ilhak politikasının hızla devam ettiği ve düşmanlıkların kuvvet kazandığı sırada , doğuda Selçuklu Türkleri görüldü... Bizans’ ın Malazgirt felaketine uğramaları üzerine bütün Ermeniler 1071 ‘ de Selçuklu yönetimine girdiler... Selçuklular sebebiyle hürriyetine kavuşan Ermeniler,eskisinden daha huzurlu yaşamaya başladılar.”¹⁵ Görülüyor ki , Ermenileri Bizans’ın zulüm idaresinden çekip kurtaran , onlara insanca yaşama hakkını bahşeden Selçuklu Türkleri olmuştur.

D. OSMANLILAR ZAMANINDA ERMENİLER

Ermeniler Selçuklulardan sonra Osmanlı egemenliğine girmişlerdir. Osmanlının adil,müşfik ve hoşgörülü idaresi sayesinde huzur ve refah içersinde yaşamışlardır. Osmanlılar zamanında Ermeniler, bir taraftan İslamiyet’in ,diğer taraftan da Türklerin fethettikleri yerlerde müslüman olmayan azınlığa uyguladığı hoş görü ve adaletten yararlanma imkanı bulmuşlardır.

Osmanlıların ilk zamanlarında Müslüman olmayanlara karşı uygulanan bu siyaset , XIV. ve özellikle XV. Yüzyıldan itibaren verilen bazı imtiyazlarla Ermeniler lehinde gelişmeye , genişlemeye başlamıştır. Amacımız, bu bölüm içinde genel olarak müslüman olmayanlara ve özellikle de Ermenilere tanınan hukuki, sosyal , iktisadi ve idari statüyü ortaya koymak, ayrıca Ermenilerin kendilerine verilen imtiyaz ve haklarla Osmanlı devletinin azınlıkları içersinde en çok gözetilen ,en çok değer verilen azınlık olduğunu göstermeye çalışmaktır.

1. Azınlıklar İçinde Ermenilerin Durumu

Osmanlı Devleti’nde, İslam Hukuku gereği, halk genel olarak iki kısma ayrılmıştır:

(a) Müslümanlar

¹⁴ Prof.Dr.Osman Turan , *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti* , Turan Neşriyat Yurdu , İstanbul . 1969. s. 250

(b) Müslüman olmayanlar (gayr-i müslim).

Gayr-i Müslimler de, Müslümanlarla savaş halinde olanlar (ehl-i harb) ve kendileriyle anlaşma yapılmış olanlar (ehl-i ahd) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.¹⁶

Osmanlı halkından Müslüman olanlar veya olmayanlar, şeriatın çizmiş olduğu hudutlar ve buna bağlı olarak devletçe belirlenmiş olan hukuk sistemi içinde haklara ve vazifelere sahip olmuşlardır. Doğrudan hükümlerle ilgili görevler Müslümanlarca ifa edilirken, düşmanlıkları görülmeyen Müslüman olmayan azınlığın bir kısmı ise bazı devlet işlerinde çalıştırılmışlar ve son zamanlarda önemli görevlere getirilmişlerdir. Ayrıca, Müslüman olmayanların inanç, ibadet, muhakeme ve eğitim-öğretim hürriyetleriyle, can ve mal güvenliği de teminat altına alınmıştır. Bu hukuk sistemi, Tanzimat la birlikte Avrupa hukuk sisteminden de etkilenerek milletler arası bir mahiyet almıştır. Böylece yaklaşık beş yüzyıl Müslüman otoriteye tabi, fakat tamamen iç işlerinde serbest olan müslüman olmayan azınlık, 1839'dan itibaren, hak ve vecibelerde Müslümanlarla eşit hale gelmeye başlamıştır.¹⁷

Selçuklu devri Türk – Ermeni münasebetleriyle ilgili olarak bazı Türk ve Ermeni tarihçilerince araştırmalar yapılmış olmasına rağmen¹⁸, Osmanlının kuruluş yıllarından İstanbul'un fethi öncesine kadar yaklaşık 150 yıllık Osmanlı –Ermeni münasebetleri üzerinde fazla araştırma yapılmadığı tespit edilmiştir.

II. Mehmed'in daha İstanbul'u fethetmeden önce Bursa'daki Ermeni cemaati ve ruhani temsilcileriyle temasa geçtiği bilinmektedir. Bunun siyasi, askeri, sosyal, iktisadi ve dini birçok sebebi vardır. Bir taraftan Bizans'ın dini, mezhebi baskıları, Ermenileri bir bölgeden diğerine sürmeleri (tehcir), onları üçüncü sınıf bir vatandaş gibi kullanan, aşağılayan uygulamaları, Ermenileri Türklerin adil ve koruyucu sistemine iterken, diğer taraftan da Bizans'a karşı mücadelelerinde Osmanlılar, zaman zaman Ermenilerden faydalanma yoluna gitmişlerdir.¹⁹

Bursa'nın fethini müteakip Orhan Gazi'nin ruhani liderlerini Bursa'ya yerleştirdiği Ermenileri (1326) daha yakından tanımak isteyen II. Mehmed, 1451

¹⁵ Abdulkadir Şencr, **Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu**, Dokuz Eylül Üniversitesi –İlahiyat Fakültesi, İzmir, 1983, ss.41-42

¹⁶ Abdulkadir Şencr, **Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu**, Dokuz Eylül Üniversitesi –İlahiyat Fakültesi, İzmir, 1983, ss.41-42

¹⁷ Azmi Süslü, **Ermeniler Vc 1915 Tehcir Olayı**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van, 1990, s.6

tarihinde Arşövek Hovakim (Joachim) Yebiskopus'u ziyaret etmiş ve İstanbul'u fethettiğinde kendisini cemaatiyle birlikte oraya nakledip Patrik yapacağını belirtmiştir.

Fetih öncesi ve sonrasında Ermeni ve Rum (Bizans) cemaatleriyle yakından ilgilenen Fatih, Anadolu'nun çeşitli yerlerindeki Türklerle , itimat ettiği Ermeni ailelerini İstanbul'a yerleşmiştir. Hovakim'e 10 yıl önce verdiği sözünü tutan Fatih, 1461 yılında Samatya 'daki Sulu Manastır(Surp Kevork) 'da Ermeni Patrikhanesini kurdurmuş ve Hovakim'i Patrik ilan etmiştir. Böylece Ermenileri din, eğitim-öğretim, vakıf ve aile işyerini kendi örf ve adetlerine göre düzenleme hürriyetlerine kavuşturmuştur.

Yavuz Sultan Selim ve Kanuni zamanındaki fetihlerle, Doğu Anadolu, Azarbeycan, Kafkasya, Suriye ve diğer bölgeler Osmanlı hakimiyetine girmiş ve yine birçok aile ve sanatkar İstanbul'a yerleştirilmiş tir. Böylece yeni fethedilen yerler için Türklere uygulanan iskan politikası Ermeniler için de tatbik edilmiştir. Burada şunu da ifade etmek gerekir ki, Romalılar, Persler, Bizanslılar zamanında zorunlu göçe tabi tutulup yerlerinden , yurtlarından edilen hatta mezalim yapılan Ermeniler, Osmanlılar zamanında **gönüllü olarak göçe , iskana** tabi tutulmuşlar ve özellikle İstanbul ve civarına yerleştirilmişlerdir. Öyle ki , XIX. Yüzyılın başlarına gelindiğinde İstanbul'daki Ermeni nüfusu 150.000'e ulaşmış ve o devirde dünyada en kalabalık Ermeni nüfusu olan şehir İstanbul olmuştur.²⁰ Böylece Ermenilerin dini , milli , kültürel ve iktisadi kalkınmaları şuurlu olarak ve mütemadiyen iyileştirilerek en mümtaz cemaat haline getirilmiştir.

Bütün bunlara rağmen , savaş şartları içinde ve gayet insani tedbirlerle Birinci Dünya Savaşı'nda tehcir edilen Ermenilerin durumlarını her fırsatta çarpıtarak, 'soykırım' şeklinde dile getiren birçok Ermeni yazarın ; Osmanlı öncesi yabancı devletlerin Ermenilere karşı uyguladıkları zorunlu göçten ve asırlarca sürdürülen Osmanlıların gönüllü iskan politikasından hiç söz etmemeleri, tarihi gerçekleri saklamaya çalışıklarının göstergesidir.

¹⁸ Urfalı Mateos . *Vekayi –Namesi ve Papaz Gregor'un Zeyli*,çev. M.Halil İnanç, Ankara,1962,s. 112; Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu- Ermeni İlişkileri*. Ankara, 1983.ss.42-50

¹⁹ Süslü, s.7

²⁰ W:E:D.Allen, *Caucasian Battlegrounds, Cambridge*,1953,s.18.

2. Ermenilere Verilen İmtiyaz Ve Haklar

Osmanlı Devletince Müslüman olmayan azınlıklara verilen imtiyazlar, 1839 Fermanı, 1878 Berlin Kongresi ve 1908 Anayasası'nın getirdiği düzenlemelerle genişletilmiş ve Avrupa devletlerinin etkisiyle milletlerarası bir şekil almıştır. 1839 ve 1878 yıllarındaki düzenlemeler çerçevesinde ve Fatih'in 1461' de tanıdığı halk ve imtiyazlardan 400 yıl sonra 1863'de Nizamname-i Millet-i Ermeniyan adıyla Ermenilere yeni bir imtiyaz daha verilmiştir.

Osmanlı devletince Ermenilere verilen ayrıcalıkları, 1839 öncesi fermanlarla verilen imtiyazlar ve haklar şeklinde iki ana başlık altında incelemek mümkündür.²¹

a. İmtiyazlar

(1) Ermeni cemaati dini ve dünyevi işlerini yürütmek üzere bir reis (patrik) seçme hakkına sahiptir.

(2) Kilise , hastane, yetimhane, mezarlık ve buna benzer dini ve hayri kurumların inşa, bakım ve idaresi cemaate aittir.

(3) Dini ve dünyevi işleri yürütmek üzere patrik, meclisler teşkil eder ve icra-i kararlar alabilir.

(4) Ermeni cemaati okullar açmak ve Ermenice olarak eğitim-Öğretim yapmak hakkına sahiptir.

(5) Suç işleyen din adamlarının yeminli ifadeleri mahkemece makbul olup tevkif edildiklerinde ayrı bir yere kapatılırlar.

(6) Suç işlemesi halinde , bir papazın muhakemesi, dini ise, dini meclisce, dünyevi ise karma meclisce yapılır.

(7) Evlenme, boşanma,cehiz,,nafaka ve mirasla ilgili işlemler patrikhane tarafından ifa edilir.

(8) Ölen bir din adamının mirası,birincisi cemaat hayır kurumlarına , ikincisi patrikhanenin masraflarını karşılayacak binaların inşasına, üçüncüsü ise mirasçılara bırakılmak üzere üçlü özel bir statüye bağlanmıştır.

²¹ Başbakanlık Arşivi Yıldız Esas Evrakı,1853,kısım 18.cvrak no 553/1

(9) İhtida durumunda ise , İslamiyeti benimseyen kişi için papazın, ebebeyninin veya velisinin nasihatları alınır, ısrar edecek olursa, bu konudaki islami formalite yerine getirilir.

b. Haklar

Gayr-i Müslimlere ve Ermenilere verilen hakları da ;1839 ve 1856 Fermanları ve 1876 Anayasası ile verilen haklar ; ve 1908 Anayasasıyla verilen haklar olmak üzere iki kısımda incelemek mümkündür.

1) 1839 ve 1856 Fermanları ve 1876 Anayasası'na Göre Haklar.

(a) Osmanlı Hudutlarında yaşayan herkesin, ırk ve din ayrımı yapılmaksızın can, mal ve ırz güvenliği Devletin teminatı altındadır.

(b) Bütün Osmanlılar kanun önünde eşittir. Hangi din ve mezhebe ait olursa olsunlar, herkes Osmanlı teb'ası sayılacaktır.

(c) Din, dil , ırk itibariyle bir cemaati diğerinden aşağı tutan bütün tabir ve sözler yazışmalarda yer almayacaktır.

(d) Hiç kimse din değiştirmeye mecbur edilmeyeceği gibi, herkes ibadetini serbestçe eda edebilecektir.

(e) Millet ayrımı yapmaksızın bütün Osmanlı teb'ası, maharetlerine ve liyakatlerine göre Devlet memurluklarına girebilecektir.

(f) Kanunlarda öngörülenlerin dışında hiçbir ceza verilemeyecek ve hiç kimseye işkence yapılmayacaktır. Kanun hükümleri dışındaki her hangi bir sebeple hiç kimse tevkif edilmeyecektir.

(g) Vilayet ve sancak meclislerindeki Müslim ve gayri Müslim azaların hakkaniyetle seçilmesi ve oya fesat karıştırılmaması için kanunlar yapılacaktır.

(h) Her kazada cemaatin vakıf işlemlerini idare etmek için bir meclis kurulacaktır.

(i) Hiçbir sınıf ve mezhep gözetmeksizin bütün Osmanlılar kazançlarına göre vergilendirilecektir.

(j) Müslim ve gayri Müslim bütün Osmanlılar hukuk ve vazifelerinde eşit olacaklar, askerlik hizmeti ile mükellef olacaklar ve bunu fiilen yapabilecekleri gibi bedel vermek suretiyle de ifa edebileceklerdir.

(k) Cemaatlere ait hastane ,mektep ,mezarlık vs. gibi umumi yerlerin heyeti asliyeleri üzere tamirlerine karışılmayacak ancak yeniden inşası hükümetin müsaadesine tabi olacaklardır.

(l) Mahkemeler herkese açık olup gayr-i Müslimlerin şهادeti Müslimlerininki gibi kabul edilecek ve herkes haklarını korumak için mahkeme önünde gerekli gördüğü her vasıtayı kullanabileceklerdir.

(m) Her cemaat genel ve profesyonel amaçlı okullar açmak ve kendi dilinde eğitim vermekte serbest olup, bu okullar devletin kontrolü altındadır.

(n) Basın hür olup denetime tabi değildir.

(o) Osmanlı teb' ası kanun ve yönetmelikler çerçevesinde dernekler,şirketler kurmakta ve toplantılar yapmakta serbesttir.

(p) İltizam usulünün ilgasıyla vergilerin doğrudan doğruya Devlet tarafından tahsili esas olacaktır.

(q) Her cemaatin ruhani reisi ve devletçe bir yılığına tayin edilecek birer memuru bütün teb'aya şamil meselelerde Meclis-i Valay -ı Ahkam-ı Adliye müzakerelerine iştirak edebilecek ve serbestçe konuşabilecektir.²²

2) 1908 Anayasası'na Göre Haklar

Osmanlı idarelerinin Müslüman olmayanlara ve dolayısıyla Ermenilere verdiği imtiyaz ve haklar , 1908 yılında, Müslüman olsun veya olmasın bütün Osmanlıların eşitliğini ilan eden İttihat ve Terakki fırkasının kabul ettiği yeni anayasa , 1924 Anayasa' sına kadar aşağıdaki şekilde uygulanmıştır:

Madde 8. Dini ne olursa olsun Devletin bütün tebaası “ Osmanlı” olarak isimlendirilmiştir. Osmanlılık vasfı , kanunla belirtilen hususlar çerçevesinde kazanılır veya kaybedilir.

²² **Düstur** (Hatt-ı Hümayunlar ve Evrak -ı Resmiiye-i Siyasiye) , İstanbul 1298, c. III , s. 14.

Madde 10. Hiç kimse hangi sebeple olursa olsun şer' i ve sivil kanunlarla belirtilen hükümler dışında ne tevkif edilebilir ve ne de cezalandırılabilir.

Madde 11. İslamiyet , Devletin resmi dinidir. Bu hüküm göz önünde bulundurulmak suretiyle , Devlet , hudutları içinde bilinen bütün dinlerin serbestçe uygulanmasını ve amme hukukuna ve geleneklere aykırı olmamak kaydıyla bütün cemaatlere tanınmış olan dini imtiyazların muhafazasını taahhüt etmektedir.

Madde 12. Kanunla belirlenmiş çizgiler dahilinde basın hürdür. Hiçbir sansüre tabi tutulamaz.

Madde 15. Eğitim-Öğretim serbesttir. Her Osmanlı kanuni çerçevede genel ve özel dersler verebilir.

Madde 16. Bütün okular Devletin denetimine tabidir. Devlet vatandaşlarına vereceği eğitimi düzenleyebilecek , kontrol edebilecek, ancak cemaatlerin dini eğitim-öğretimine karışılmayacaktır.

Madde 17. Kanun karşısında bütün Osmanlılar eşittir. Dini ayrıcalıklar dışında memleketi için herkes aynı hak ve vecibelere sahiptir.

Madde 120. İlgili kanun hükümlerine göre her Osmanlı toplantı yapma hakkına sahiptir. Osmanlı Devleti' nin toprak bütünlüğüne , Anayasası ve hükümet şeklini değiştirmeye , Osmanlı unsurlarını siyasi açıdan bölmeye gelenek ve ahlaka aykırı ve gizli olan her türlü cemiyet kurmak yasaktır.

Yukarıda belirtilen hak ve imtiyazlar o dönemde hiçbir yabancı devletin azınlıklarına verilmemiştir. Bütün azınlıklarına 'Osmanlı' diyen, hepsini kanun önünde eşit sayan,din ve inançlarında özgür bırakan ,eğitimde,adli konularda,idare hukukunda eşi görülmemiş imtiyazlar tanıyan başka hiçbir devlet yoktur. Osmanlı devleti, bir tek devletin bütünlüğünü bozmaya, anayasasını ve hükümet şeklini değiştirmeye, Osmanlı unsurlarını siyasi açıdan bölmeye yönelik faaliyetleri yasaklamıştır.

3. Ermenilerin Sosyal ,İktisadi Ve Siyasi Durumları

Daha önce de açıklandığı gibi, ayrıcalıklı bir cemaat durumunda olan Ermeniler,ilk günlerinden itibaren Osmanlı Devleti' nin her türlü nimetinden

faydalanmışlardır. Bu imtiyaz ve haklar tıpkı kapitülasyonlar gibi devlet güçlü olduğu zaman bir sorun teşkil etmemiştir. Devlet zayıflamaya başladığı zamanlar da ise , batılı devletler tarafından baskı ve müdahale unsuru olarak kullanılmıştır.

a. Ermenilerin Sosyal ve İktisadi Hayattaki Yeri

Osmanlı Ermenilerinin sahip olduğu haklar ve sosyal,iktisadi ve siyasi hayattaki mevkiler, Osmanlı Devleti dışındaki ne Ermeniler ve ne de diğer azınlıklara hiçbir zaman verilmemiştir. Bir çok Ermeni yazar bile bu hususu itiraf etmektedir:

II. Pasdermadjian' a göre, “ *Büyük sultanlar zamanında Hıristiyan tebaanın haklarına hemen hemen riayet edilmiş ve adalet mahkemelerde son derece tarafsız dağıtılmıştır. Ermeniler , Türk sultanları nezdinde çok defa tesirli bir himaye görmüşlerdir. Romen tarihçi Jorga , ortodoks oldukları için zulüm görmüş olan Eflak Ermenileri lehinde ısrarla müdahalede bulunduğunu yazmıştır. II. Süleyman zamanında Osmanlı Devleti' ndeki Hıristiyan köylülerin durumunun aynı devirde Avrupa'da bulunan sörflerin durumundan daha zor olmadığı muhtemeldir.*”²³

M. Varandian 'a göre, “*Rus Ermenisine nazaran Türk Ermenisi , Ermeni kültürü, dili, tarihi, edebiyatı itibariyle çok güçlü ve hür idi...*”²⁴

Van ve Erzurum'da Başkonsolosluk yapmış ve hatıratını Rus genelkurmayı'na rapor olarak sunmuş olan General Mayewski' ye göre ise, *Türkiye'deki Ermenilerin durumlarının dayanılmaz olduğuna dair şikayetler, şehirlerde oturan Ermeniler için pek geçerli değildir. Zira bunlar her zaman her türlü hürriyetten istifade etmişler ve imtiyazlara sahip olmuşlardır. Ermeni köylülere gelince ,çiftçiliği ve suni sulamacılığı iyi bildiklerinden durumları Rusya'daki köylülerinkinden çok daha iyidir.*”²⁵

O.Oscanyan'a göre de , “ *Ermeni cemaati Türkiye'de günlük hayatın esasını teşkil etmiştir. Zira uzun süredir hizmetten ziyade idare etmeye alışmış olan Türkler sanayinin bütün dallarını onlara bırakmışlardı. Bu sebeple Türkiye'deki bankerler tüccarlar , makinacılar hep Ermeni idi. Diğer taraftan onlarla Müslümanlar arasında his benzerliği ve menfaat birliği vardı. Aynı menşeden olmaları nedeniyle huyları ve*

²³ Hrand Pasdermadjian , *Histoire de l' Armenie* ,çev. Azmi Süslü, Paris . 1949, s.274.

²⁴ Mikael Varandian , *Ermeni Harekatının Tarihi* ,çev. Esat Uras, Cenevre,1914, a.g.c...s. 150

²⁵ General Mayewski , *Les Massacres d' Armenie*, terc. Azmi SÜSLÜ (Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar) , Ankara,1986.s.12.

adetleri birbirine benzerdi. Bu bakımdan Ermeniler Türklere rahatça uymuş ve güvenlerini kazanarak en nüfuzlu reaya olmuşlardır...”²⁶

Rahip Y.G. Çark ise Osmanlı Ermenilerinin durumlarını şu şekilde ifade etmiştir:

“ Tanzimatı Ermenilerin altın devri olarak vasıflandırırız , hata etmiş olmayız kanaatindeyiz. En feyizli,en elverişli saydığımız bu devirde Ermeniler her sahada ileri gidebildiler , kendilerini tanıtarak hükümetin güven ve itimadını kazanarak yüksek mevkilere kadar çıkabildiler. Hatta birçok sahada Rumları dahi geçtiler. Ermeniler bilhassa memleketin ileri gitmesine çalıştılar,sanatlarını geliştirmek için serbest meydan buldular ve bu sayede az zamanda büyük servet sahibi oldular...”²⁷

Bir dönem Türkiye’de bulunan Helmuth Von Moltke ise, İstanbul’da Serasker (başkumandan) ‘in Ermeni olan tercümanı ve onun ailesinden bahsederken, Ermenileri şöyle tasvir etmiştir :

“ Bu Ermeniler Hakikatte Hıristiyan Türkler denilebilir. Rumların kendi benliklerini korumalarına rağmen Ermeniler , Türk adetlerini hatta dilini benimsemişlerdir. Dinleri onların Hıristiyan olarak tek kadınla evlenmelerine izin verir, fakat onlar Türk kadınlarından fark edilmez, ayrılmaz. Bir Ermeni kadını sokakta sadece gözlerini ve burunumun üst kısımlarını gösterir, diğer taraflarını kapatır. “²⁸

Bu belgelerde de görüldüğü gibi, Ermeniler neredeyse Türklerden daha iyi duruma gelmişlerdir. Emniyetleri de Türkler tarafından sağlanan ve 624 Yıl Osmanlı hakimiyetinde yaşayan Ermeniler ilk günden itibaren askerlikten muaf tutulmuşlardır. Askerlik hizmetini hep Türkler yapmıştır. 1839’ dan sonra gayr- i Müslimlerin de askere alınması kararlaştırılmışsa da, fiilen 1908 yılına kadar askerlik yapmamışlar ve Osmanlı üniforması giyip Osmanlı silahı kuşanır kuşanmaz da, İhtilaf devletleri ile bir olup Osmanlılara silah çekmişlerdir.²⁹

Vergide ve adli durumlarda da askerlik kadar ayrıcalıklara sahip olmuşlardır. Köylerde yaşayan Ermeniler ziraat ve çiftçilikle meşgul olmuş, şehirlerde yaşayanlar

²⁶ D. Oscanyan , *The Sultan and his People* ,London , 1957 , s. 353

²⁷ Rh. Y. G. Çark , *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler* , İstanbul . 1953, ss. 44-80

²⁸ Nejat Göyünç , *Osmanlı İdaresinde Ermeniler* , İstanbul . 1983, s. 50

²⁹ Dr.Rıza NUR. *Hayat ve Hatıratım*. İstanbul, 1967, c.3, ss.1062-1063

ise, ticaret, kuyumculuk, bankerlik, ithalat ve ihracatla uğraşmışlardır. Müslümanlar çeşitli vergileri verirken Ermeniler Patrikhaneye mensup olduklarını belirterek ve yabancı konsoloslukların himayesinde hemen hemen hiç vergi ödememişlerdir.

b. Ermenilerin Siyasi Hayattaki Yeri.

Batılıların destek ve himayesinde Osmanlı devletinde çıkarılan 1827 Rum isyanları ve müteakiben Yunanistan'a bağımsızlık verilmesi üzerine daha önce Rumlara verilmiş olan bir çok memuriyet ve görevlere yüksek devlet memurluklarına, elçiliklere, mebusluklara hatta bakanlıklara Ermeniler getirilmeye başlanmıştır. Bu uygulamaya Tanzimat ve Islahat fermanlarından sonra da devam edilmiştir. Böylece Ermeniler donanma tercümanlıklarına, dış işleri, iç işleri, eğitim ve adalet bakanlıklarına P.T.T hizmetlerine atanarak nazır, müsteşar, sefir, sefaret katibi, mebus, saray doktoru, vali muavini, hakim, muallim olarak görev yapmışlardır. Yine 1. Meşrutiyet meclisindeki 48 mebustan 12' si gayri-müslim, bunlardan da 10 kişisi Ermeniydi. Yine 1910 parlamentosundaki 276 milletvekilinden 492' u gayri-Müslim, bunlardan da 11' i Ermeniydi.³⁰

Bunlardan bazılarının Osmanlı parlamentosuna milletvekili, bakan olarak girmelerine, bazı önemli mevkilere gelmelerine rağmen birinci dünya savaşında Ermeni komiteleri ve ihtilaf devletleri ile anlaşarak Osmanlılara ihanet ettikleri ve silah çektikleri görülmüştür. Bu kimselere örnek olarak Karakin Pastırmacıyan ve Noradungıyan Gabriel Efendi' yi verebiliriz.

Karakin Pastırmacıyan, Erzurum' da doğmuş ve 1908-1912 yılları arasında Erzurum milletvekili olarak görev yapmıştır. Doğu Anadolu' yu işgal eden Rus ordularına katılarak Armen Garo adıyla Osmanlılara yapılan katliamlara tertipcileri ve liderleri arasında yer almış ve meşhur cellat Antranik' le birlikte bir çok mezalim yapmıştır.

Noradungıyan Gabriel Efendi, 1852 yılında İstanbul' da doğmuş olup Paris hukuk fakültesini bitirmiş, bir süre sonra siyasi ilimler fakültesine devam etmiştir. İstanbul' a döndüğünde dış işleri bakanlığında katip olarak çalışmıştır. Daha sonra bu görevle Paris' e gönderilmiştir. Hariciye nezaretinin bir çok kademelerinde memurluk yapmış ve Çetine elçiliğine tayin edilmiştir. 1881' de Babıali hukuk müşaviri olmuş ve

³⁰ Osman KARABIYIK. **Türk Ermeni Münasebetlerinin Dünü Bugünü**, İstanbul, 1984, ss. 69-70

çeşitli siyasi, hukuki komisyon üyeliklerinde bulunmuştur. Bu arada hukuk fakültesinde devletler hususi hukuku ve siyasi ilimler derslerini vermiştir.

1905 yılında nazır olarak Romanya'ya gitmiştir. Bu görevde iken Almanya ile ticaret, Sırbistan demiryollarının birleştirilmesi ve İran ile Muhabere işlerini başarı ile yürütmüştür. Kendisine hükümet tarafından birinci sınıf mecidiye, ikinci sınıf Osmaniye ve İran, Sırbistan, İtalya, Fransa devletleri tarafından nişanlar verilmiştir.³¹

İkinci Meşrutiyetten sonra İttihat ve terakki hükümeti tarafından hariciye nazırlığına getirilmiştir. Bazı ilmi makalelerin yanı sıra Fransızca olarak 4 ciltlik ve Osmanlı devletinin yaptığı milletler arası anlaşmalar konusunda bir kitap neşretmiştir. Ancak, devletin her türlü nimetlerinden faydalanmasına ve baklanlığa kadar yükselmesine rağmen Noradungiyani Gabriel Efendi, Osmanlılara savaş açan Ermeni komitelerine katılmakta tereddüt etmemiştir. Lozan konferansı öncesi ve sırasında Avrupa'nın çeşitli yerlerinde Türkler aleyhinde çalışan heyetleri teşvik etmiş ve Aharonyan, Hadisyan ve Paşalyan'dan oluşan ve Doğu Anadolu'da bir "Ermeni Yurdu" kurulmasını şiddetle savunan Ermeni heyeti olarak Lozan tarihi komisyonuna muhtıra ve raporlar sunmuştur.³²

Osmanlı devletindeki Ermenilerin siyasi hayattaki durumlarının ne olduğunu anlamak için, Noradungiyani Gabriel Efendi'nin safahatına bakmak yeterli olacaktır.

4. Ermeni Nüfus

Osmanlı Devletinin fethettiği yerlerde asayişi sağladıktan sonra yaptığı işlerin başında nüfus sayımının ve arazi yazımının yapılması gelmektedir. Diğer yerlerde de aynı şekilde ve belirli periyotlarla bu işlemler yapılmıştır. Bu sayımlar ve arazi yazımları başta tapu-tahrir defterleri ve kısmen de diğer kayıtlarda olmak üzere bu gün başbakanlık arşivi ile tapu kadastro genel müdürlüğünde muhafaza edilmektedir.

Osmanlı Devleti'nde ilk genel nüfus sayımı ve arazi yazımı II. Mahmut zamanında 1830'da yapılmıştır. Bir taraftan yeniçeri ocağının kaldırılıp yerine yeni bir ordunun kuruluşu için aktif gücün tespiti, diğer taraftan da savaşlar dolayısıyla tahsilinde bir çok aksaklıklar görülen vergilerin toplanması ve yapılan ıslahat programında nüfus sayımının da yer alması sebepleriyle Anadolu ve Rumeli'nin erkek

³¹ Ruhi Çark, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, İstanbul, 1953 ss. 192-194

nüfusu, kurulan özel bir meclisin belirlediği talimatlar gereği yapılmıştır. Müslüman ve Hıristiyan nüfus olarak yapılan bu sayım, Osmanlı Devleti' nin ilk genel sayımıdır. Bu sayım 19. Yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti' nde ne kadar Hıristiyan bulunduğunu da ortaya koymaktadır. Buna göre Anadolu ve Rumeli' de 4.000.000- civarında bir erkek nüfus mevcuttur. Bu nüfusun 2.100.000' i Müslüman, 400.000' i Hıristiyan olmak üzere 2.500.000' u Anadolu' da; 800.000' i Hıristiyan, 500.000' i Müslüman, bir kısmı da Yahudi ve Kıpti olmak üzere 1.500.000' u Rumeli' de yer almıştır.³³

' Ermeni Soykırımı ' iddialarında, Ermeniler ve onları destekleyenlerin en çok üzerinde durdukları husus hep nüfus meselesi olmuştur. Osmanlı Devleti' ndeki Ermeni nüfusu sürekli olarak olarak fazla gösterilmeye çalışılmıştır. Bu bakımdan bu dönemlerdeki Ermeni nüfusunu dikkatlice gözden geçirmek gerekmektedir.

Başbakanlık arşivinde tarih verilmeyen ancak 1896-1897 yıllarına ait olduğunu tahmin ettiğimiz 6 belgede³⁴ Anadolu ve Rumeli' deki Ermeni nüfusları ile ilgili olarak tutulmuş kayıtlar vardır. Bunlardan " Ermeni cemaatinin miktarını Natık Pusula " da 530.132 erkek ve 450.404 kadın nüfusu olmak üzere 970.536 Ermeni nüfusu verilmekle birlikte, birkaç vilayet için " Henüz tahriri ikmal edilmemiştir " kaydı düşülmüştür. Buna göre verilen nüfusun bir miktar daha artacağı tabidir, diğer belgeler³⁵ de bunu teyit etmektedir.

1910 Tarihli Ansiclopedia Britanica 'da Ermenilerin bulunduğu 9 ilde ,Ermeni nüfusunun 913.875 olduğu , aynı illerde Müslüman nüfusun ise, 4.453.250 olduğu belirtilmektedir. Bu rakam da Ermeni nüfusu hakkında bir fikir oluşmasına yardımcı olacaktır. 1.500.000 Ermeninin katledildiğini söyleyen kimselerin, o zamanlar toplam 1.200.000 civarında Ermeni bulunduğu bir zamanda, Osmanlı Devleti' ndeki Ermenilerin nasıl 1.500.000 kayıp verdiği açıklaması gerekmektedir.

Vital Cuinet' nin aynı tarihlerde verdiği rakamlarda bunlara çok yakındır. Buna göre Ermeni ve Müslüman nüfus dağılımı şöyledir;³⁶

³² URAS. ss. 723-726

³³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1983. (4. Baskı, c. V), ss. 155-156

³⁴ Başbakanlık arşivi, *Yıldız Esas Evrakı*, ks.18, cvr. no 553/ 6, 7, 48-50, 320, zarf no 93, kart. 33, 36

³⁵ *Devlet-i Aliye-i Osmani'yenin Bin Üçyüz Onüç Senesine Mahsus İstatistik-i Umumiye*, Nezaret-i Umur-ı Ticaret ve Nafia, İstatistik-i Umumi İdaresi, İstanbul, 1316 (1898); İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Tarih Yazmaları, nu.4807

³⁶ Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, Paris, çev. Azmi Süslü, 1891, 1894, c. I, ss. XVI-XIX.

	MÜSLÜMANLAR	ERMENİLER	TOP. NÜFUS
Ermenilerin Yoğun Bulunduğu vilayetlerde	3.635.086	810.285	4.445.371
İstanbul ve Diğer Vilayetlerde	4.426.525	283.064	4.709.589
Suriye, Filistin ve Adalarda	4.068.646	59.018	4.127.664
TOPLAM	12.130.257	1.152.367	13.282.624

Yine Fransız Sarı Kitabı 1897' de genel nüfusu 14.856.118, Ermeni nüfusunu ise 1.475.011 olarak biraz abartılı şekilde vermiştir.³⁷

Bazen vergi vermemek için nüfusu az gösteren, bazen de siyasi sebeplerle çoğaltan Ermeni Patrikhanesi, kayıtlarına dayanak, altı vilayette 1.018.000, bütün Osmanlı topraklarında ise 2.560.000 Ermeni bulunduğunu ifade etmektedir ki³⁸ bu, o dönemde bütün dünyada ki Ermeni nüfusuna yakındır.

Hem Osmanlı hem de batılı kaynaklarla konuya yaklaşan Stanford J.Shaw ise, 1890 yılında Osmanlı devleti' nde 12.585.950 Müslüman'a karşılık 1.139.053 Ermeni; 1897' de 14.111.945 Müslümana karşılık 1.162.853 Ermeni; 1906' da 15.518.478 Müslüman'a karşılık 1.140.563 Ermeni ve 1914 yılında da 15.044.846 Müslüman'a karşılık 1.229.007 Ermeni nüfus olduğunu belirtmektedir.³⁹

1827-1828 ve 1877-1878 Osmanlı Rus savaşları sırasında Rus birliklerine ve 1. Dünya Savaşı'nda da yine başta Rusya olmak üzere Fransız ve İngiliz birliklerine katılıp ihanet eden Ermenilerin nüfusunda zaman zaman tabii ve önemli azalmalar olmuştur. Bu husus hem Ermeni hem de batılı tarihçiler tarafından teyit edilmiş ve 1829' da Rus ordusu Erzurum' dan çekilirken 40.000 civarında ki Ermeni'nin onlarla birlikte Güney Kafkasya' ya 120.000 civarında ki Ermeni 'nin de 1878-1890 arasında aynı şekilde Rusya' ya göç ettikleri belirtilmiştir. Yine mezhep değiştirme ve özellikle yabancı tüccara yerli tüccardan çok imtiyazlar tanıyan 1838 ticaret antlaşmasıyla bir çok Ermeni'nin Rus, İngiliz ve Fransız vatandaşlığına geçtiği ve bir çoğunun da bu ülkelere yerleşmek amacıyla Osmanlı Devleti' ni terk ettikleri bir gerçektir. Halbuki bütün bu

³⁷ Livre Jaune, Documents Diplomatiques, Affaires Armeniennes, 1893-1896, Paris, 1897, s.2.

³⁸ Marçel Leart, La Question armenienne a la lumiere des documents, çev. A. Süslü, Paris, 1913, s. 59

³⁹ Stanford J. Shaw "The Ottoman Census and Population, 1831-1914" Int. J. Middle East Stud., Septembre 1978, s. 13

nüfus azalmaları yine bazı Ermeni yazarları tarafından birer “ katliam “ olayı imiş gibi yansıtılmaya çalışılmaktadır.

1. Dünya Savaşı sonrasında ki nüfus azalmasını iyi değerlendirebilmek için savaş öncesi Ermeni nüfus üzerinde daha titiz durmak gerekir. Bu dönemde de komisyonlar kurulmuş bir nüfus istatistiği yapılmıştır. Bu istatistik “ Memalik-i Osmaniye'nin 1330 senesi nüfus istatistiği “ adıyla İstanbul’ da 1330 ve 1336’ da harita ile birlikte yayınlanmıştır.⁴⁰ İstatistiğe göre 33 vilayet ve sancaktaki Müslüman, Ermeni ve Rum nüfusunun dağılımı şöyledir:

1914 RESMİ İSTATİSTİĞİ

VİLAYETLER	MÜSLÜMANLAR	RUMLAR	ERMENİLER
Edirne	360.411	227.680	19.773
Adana	341.903	8.974	52.650
Antalya	235.762	12.385	630
Ankara	877.285	20.240	51.556
Halep	576.320	21.954	20.142
Aydın	1.249.067	299.097	20.237
Bitlis	309.999	117.492
Bolu	399.281	5.151	2.970
Bursa	474.114	74.927	60.119
Kayseri	184.292	20.590	50.174
İstanbul	560.434	205.752	82.880
Çanakkale	149.903	8.550	2.474
Diyarbakır	492.101	1.935	65.850
Canik	265.950	98.739	27.319
Erzurum	673.297	4864	134.377
Eskişehir	140.678	2613	8.592
İzmit	226.859	40.048	55.852
İçel	102.034	2.507	341
Karahisar	277.659	632	7.439
Karasi	359.804	97.497	8.653
Kastamonu	737.302	20.058	8.959
Harput	446.379	971	79.971
Kütahya	303.348	8755	4.548
Maraş	152.645	34	32.322
Menteşe	188.916	19.923	12
Niğde	227.100	58.312	4.936
Urfa	149.384	2	16.718
Sivas	939.735	75.324	147.099
Trabzon	921.128	161.574	68.899
Çatalca	20.048	36.791	842
Van	179.380	1	67.792
Zor	65.770	45	232
TOPLAM NÜFUSLAR	13.339.000	1.561.075	1.234.671

⁴⁰ Cumhurbaşkanlığı arşivi, Azınlıklar kısmı (yeni tasnif); Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE) arşivi.

Bu istatistiğe göre 1914' te Osmanlı devletinde yaşayan Ermenilerin nüfusunun 1.234.671 olduğu görölmektedir. Birçok batılı yazar ve Ermeni yazar da buna yakın rakamlar vermektedir. Turnbize bu rakamı 1.300.000 , S. Shaw bunu 1.229.007 olarak verirken , H. Lynch 1.324.246 , L. De Contenson 1.400.000 ve H. Pasternadyan 1.700.000 olarak vermektedir. ⁴¹

Bütün bu belgeler gözden geçirildiğinde I. Dünya savaşı öncesinde Ermeni nüfusu en çok 1.300.000. kadardır. Olayı çarpıtmak ,uluslar arası platformda gündem yaratmak amacıyla ; siyasi ve duygusal hislerle konuya yaklaşan , hiçbir ciddi belge gösteremeyen veya sahte belgeler sunan, bazı Ermeni yazarların ve patrikhanenin savaş öncesi Ermeni nüfusunu 5.000.000 olarak bildirmelerini gerçek dışı iddialar olarak kabul etmek gerekir.

Savaş sonrasında ise, ermeni nüfusunun yaklaşık olarak onda bir nispetinde azalmasının nedeni; İtilaf devletlerinin saflarında yer almaları,savaş sırasında ölmeleri,komşu ülkelere göç etmeleri , salgın hastalıklar sonucu hayatlarını kaybetmeleridir. Osmanlı Devleti'nin 1.500.000 , Ermeni'yi soykırıma tabii tuttuğunu savunan görüşler ise, gerçekten uzak, iddialardır. Çünkü o zamanlar Osmanlı Devleti içersindeki ermeni nüfusu bile o kadar değildir.

⁴¹ İhsan Sakarya, **Belgelerle Ermeni Sorunu**, Ankara,Gn.Kur. Basımevi,1984,s.19

İkinci Bölüm

AVRUPANIN OSMANLI DEVLETİNDEKİ ERMENİLERE MÜDAHALESİ

600 yıl Osmanlı egemenliğinde kalan Ermeniler , diğer azınlıklara nazaran Türklere en çabuk kaynaşan , anlaşılan ve bu sebeple de Devletin itimatını kazanan ve Rumlardan çok onun nimetlerinden faydalanan cemaat olmuştur. Aile içinde , sokakta Türkçe konuşan ,hatta ayinlerini bile Türkçe yapan ve bugün bile Türkçe konuşmayı sürdüren Ermeniler bir zamanlar Osmanlı devletinin en sadık tebaası olmuşlardır. Seyahate gittiklerinde mal ve mülklerini Ermeniler , bir arada yaşadıkları Türklere bırakırken, hacca giden Müslümanlar da ,sadece mal ve mülklerini değil , işlerinin idaresini ve ailesinin bakımını da Ermenilere emanet edecek şekilde itimat etmişlerdir.⁴²

Hal böyleyken Osmanlı Devleti'ndeki Ermeniler, birden bire durup dururken ve hiçbir sebep yokken isyana kalkmış , yaşadıkları ülkeye ve halkına kast etmiş değillerdir. Bu tutumun vebali , günahı ne Türklere ne de Ermenilere ait olması gerekir. Bunun tarihi , siyasi bazı sebepleri vardır.Olayların1890'larda başlayıp alevlendiğini iddia etmek ise, tamamen olmasa da kısmen hatalıdır. Aynı şekilde Ermeni isyanlarını 1789 Büyük Fransız İhtilaline bağlamak da doğru bir teşhis değildir. İsyân , İhtilal, inkılap gibi sosyal olayların tarihi bir seyri,fikri bir hazırlık safhası ve nihayet bir durulma , bir sükun safhası vardır. Yine bir tarihi olayı doğrudan doğruya bugünkü verilerle incelemek, o günün şartlarını göz ardı etmek,hele hele olayı ilk bakışta zahiri, arazi sebepleriyle açıklamaya çalışmak veya sadece tek taraflı belgelerle hüküm vermek tarih metodolojine aykırı olduğu gibi, inceleyenleri de yanlış kanaate sevk eder ve incelemeler hakkında yanlış hükme ulaştırır. Bu bakımdan” Ermeni Meselesi” olarak

⁴² Enver Ziya Karal . *Ermeni Sorunu, (1878-1923)* , Ankara, tarihsiz, s.8.

isimlendirilen olaylar silsilesinin 1890'dan önce de aksiyon safhaları görülen ve hazırlıkları çok daha gerilere varan sebepleri vardır.

Olaylar sorumluları tarafından değerlendirilirken de , birçok taraftar, propagandaya yönelik veya hissi neşriyat yapan Ermenilerin ve bazı batılı yazarların yaptıkları gibi Türkleri, Türkçe'yi Türkiye'yi tanımadan, Türkler ve Türk Tarihi hakkında hiçbir bilgi sahibi olmadan onlar hakkında hüküm vermek, Türk halkını ve idarecilerini suçlu göstermek ve yine derinlemesine olayları incelemeden veya hisleriyle hareket eden bazı yerli ve yabancı yazarların yaptıkları gibi suçu tamamen Ermeni cemaatine yüklemek de doğru olmasa gerekir.⁴³

Hem Ermeni , hem de Türk halkında ufak tefek hataların bulunduğu dair belgeler bulunmasına rağmen, olayların açık suçluları ve tezgahlayıcılarının, belgeler ışığında araştırıldığında, Osmanlı Devleti üzerinde emelleri olan ve olayların patlak verdiği zamandan çok daha önceleri onu bölmek, parçalamak için yüz'den fazla plan proje yapan batılı devletlerin , doğal olarak onlara alet olan Ermeni ve yabancı teşkilat , komite mensuplarının ve zamanla ruhani görevlerini terk edip dünyevi ve siyasi meselelere karışmaya hatta teşkilatları yönlendirip teçhiz etmeye başlayan Ermeni ve Yabancı din adamlarının olduğu görülecektir. Bu tezi teyit eden bir çok yerli ve yabancı arşiv belgesi bulunmaktadır.

A. RUSLAR VE ERMENİLER

Tarihte Ermenileri Türkiye aleyhine kışkırtan ilk devlet Rusya olmuştur. Daha 1.Petro (Deli Petro) zamanında Kafkasların güneyinde yaşayan Ermeniler, Rusya'nın sıcak denizlere inme emeli uğrunda kullandıkları bir unsur olmuşlardır. Ermeni'lerin coğrafi konumu ve dinlerinin Rusların dini ile aynı oluşu , onları emelleri uğruna kullanmada Rusya'ya büyük bir fırsat vermiştir. 1. Petro , Kara Denize Baltık' a inme siyasetine ağırlık verdiği için Ermenilerle sıkı ilişkiye girmemiştir. Fakat, ondan sonra gelen çarlar 1. Petro' nun açtığı yoldan yürüyerek Ermeniler üzerindeki faaliyetlerini yoğunlaştırmışlardır. Ermeni'lere yönelik bu Rus faaliyeti kısa zamanda tesirlerini göstermiş, 1769-1774Türk- Rus Harbi'nde Ermeniler, "Büyük Katerina (II.Katerina) tarafından cesaretlendirilerek, Rusya'nın himayesi altında Ararat Krallığı'nı kurma

⁴³ Sakarya . ss.53-57

ümidine düşürülmüşlerdi,”⁴⁴ “Rusya’nın XVIII. Asır başlarından bugüne kadar devam eden bilinen siyaseti, Karadeniz’den ve Rumeli’den ilerleyip Boğazları zaptederek Akdeniz’e çıkmayı, hedeflemektedir. Avrupa yolu üzerinde veya civarında Romenler, Sırp lar , Bulgarlar gibi Hıristiyan ve Ortadoks Kavimleri yoktu. Asya yolu üzerinde ise başlıca kavim Ermenilerdi. Katerina II, Osmanlı seferleri esnasında, Ermenileri Türkler aleyhine teşvik etmişti. Bu teşviklerden cesaret alan bir Ermeni Piskoposu Osep Argotyan, bir Ararat Krallığı projesi hazırlayarak, Petersburg ’a takdim etmiş ve bu proje Çariçe Hükümeti tarafından olumlu karşılanmıştı. Fakat Rus Orduları aşağılara pek inemediklerinden Ararat Krallığı hayali de Rus arşivlerinde gömülü kalmıştır.”⁴⁵

1800’ lü yıllarda Petersburg ’da Ermeni bağımsızlığı için müzakerelere başlanmıştır. Müzakereler neticesinde, Kafkasya’da Rus himayesinde bir Ermenistan kurulması kararlaştırılarak statü antlaşması imzalanmıştır. Rus- İran harplerinde Ermeniler, Ruslara büyük yardımlarda bulunmuşlardır. Çünkü kurulması vaat edilen, Ermenistan’ ın büyük bir kısmı İran topraklarında bulunmaktaydı. 1826’ da Rus- İran harbinde de Ermeniler Ruslara yardım etmişlerdir. Böylelikle harbin sonunda bağımsızlıklarına kesin olarak kavuşacaklarını ümmaktaydılar. Fakat Rusya, onlara bu fırsatı vermemiştir. Çünkü bağımsız bir Ermenistan Rusların işine gelmemekteydi.

“Zaferden sonra Ruslar sınırları içinde , Ermenilerin bağımsızlık hareketiyle karşılaştılar. Bu nedenle Ruslar, Ermenileri Ruslaştırma siyasetine başladılar. Ruslar Ermenilere dillerini unutturmak gayesiyle 1836 ’da Ermeni ilkokullarını kapattı. Ermenilerin Ruslara hizmeti zorunlu kılındı. Hürriyet hareketinin şampiyonu Nerses (Rus- İran Harbi’ne gönüllü birliklerle katılmıştı) Gatogikos olunca Rusların bütün tecavüzlerini sürekli protesto etti. Bunların hiçbir tesiri olmadı. Durum daha da kötüleşti.”⁴⁶

Bir diğer kaynak da, 1827 de Erivan ’ın Rusların eline geçmesiyle, Osmanlı Devleti ile Doğu ’da da komşu haline gelen Rusya’nın, Türkiye’deki Ermeni azınlığı , emellerini gerçekleştirmek için bir alet olarak kullanma hazırlığı içerisinde bulunduğundan şöyle bahseder: “Şimdi Rusya, Güney Kafkasya’ya ilk defa emin bir ayak basmış, Osmanlı İmparatorluğu ile direkt çarpışma durumuna geçmişti. Küçük

⁴⁴ William L. Langer, *The Diplomacy of Imperialism 1890-1902* Alfred Knopf, New York, 1972, s.150

⁴⁵ Yusuf Akçura, *Osmanlı İmparatorluğunun Dağılıma Devri*, Türk Tarih Kurumu Yay., 1940, s. 49.

⁴⁶ Fridtjof Narsen, *Armenia and the Near East*, G. Allen And Unwing Ltd., London, 1928, s. 280-281

Asya'ya (Anadolu) nüfuz etmek için Rusya, Doğu Anadolu'daki Ermenileri kullanmayı kendine yol olarak seçmişti."⁴⁷

Rusya'nın Ermeniler üzerindeki emeli , daha o zamanlar belli olmuştur. Rus politikasının temelinde yatan gerçek; Ermenilere, bağımsızlık vermek değil, "bağımsızlık, hürriyet, kurtuluş vs." sahte vaatleri ile onları aldatarak, düşmanlarına karşı bu toplumu kullanmak ve Ermenilerle meskun toprakları Rusya'ya ilhak etmektir. Ruslar, bu politikaya sonuna kadar sadık kalmışlar ve zavallı Ermenileri amaçları doğrultusunda kullanmışlardır.

Rusya'nın Ermeniler Üzerindeki hakimiyeti , ilkin İran'a tabi olan Ermeniler üzerinde kendini göstermiş bu, daha sonra Ruslar güneye sarktıkça Türkiye'ye tabi Ermeni azınlığına da sirayet etmeye başlamış, 19. Asrın ikinci çeyreğinden itibaren bütün Türk- Rus harplerinde Ermeniler de Rusların tahrikleri sonucu onlara yardım etmeye başlamışlardır. "1804 'de İran ile olan harbi müteakip, Erivan ve çevresinin Rusya'nın eline geçmesi ile Ermeniler üzerinde Rus hakimiyeti başladı. Rus Hükümeti Ermenilerin kendi emelleri için gayet iyi bir alet olabileceklerinin kısa bir zamanda farkına varmış ve onları bu yolda kullanmaya başlamıştı. 1828-1829 Rus-Türk Harbi' nde Rus kuvvetleri Erzurum' a kadar ilerledikleri ve Ermenilerle meskun sahayı işgalleri altına aldıkları zaman, Türkiye' deki Ermenilerle Rus makamları arasında yakınlaşma başlamıştı. Böylece Ruslar, din bakımından kendilerine yakın saydıkları Ermenileri Türklere karşı kullanma fırsatı elde etmişlerdir. Zaten bu sıralarda Rus ordusunda hizmet eden fazla sayıda Ermeni vardı ve onlar da bu konuda Ruslara yardımcı olmaktaydılar.

Hele, 1854-1855 Rus-Türk savaşında Rus kuvvetleri Ermenilerin bir çoğunun yaşadığı Kars şehri ve çevresini işgal ettikten sonra Ruslarla Ermeniler arasında yakın münasebetler büsbütün artmıştı. Zaten savaş başlar başlamaz Türk tebaası bir çok Ermeninin Ruslar tarafına geçtiğini, Ruslara casusluk yaptıklarını ve menfaat karşılığı türlü hizmetlerde bulduklarını biliyorlardı.⁴⁸

Türkiye' deki Ermeni azınlığı üzerinde Rus tahrikleri Ermeni ahaliden ziyade onların dini liderleri, papazlar üzerinde yoğunluk kazanmıştı. Papazlar elde edilirse, bunlar vasıtasıyla Ermeni ahaliyi tahrik daha da kolaylaşacaktı. Bu uğurda Rusya bütün

⁴⁷ Arbery A.J., *Reigion in the Middle East* , Vol. I, Cambridge University , Camberridge, 1969, s. 484

⁴⁸ Akçura, ss.113-114

Ermenileri bir dini merkeze bağlamak için gayret göstermiştir. Fatih Sultan Mehmet İstanbul' u fethedince bir " Ermeni patrikhanesi " tesis ederek bütün Ermenileri buraya bağlamıştı. Fakat Ermenistan da ayrıca bir Ermeni Ecmiyadzin kilisesi vardı. Bununla Türkiye' deki patriklik arasındaki bağlar yıllar önce kesilmişti. Ruslar buradaki din adamlarını, kendi düşünceleri doğrultusunda kullanmak suretiyle, Ermenileri etkilemeye , Osmanlı Devleti' ndeki Ermenileri isyana teşvik etmeye başlamışlardır.

Anlaşıldığı üzere Çarlık Rusyası Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki emelleri sebebi ile bütün Ermenileri kendi kontrolüne almak istemekte ve bunun içinde din unsurunu kullanmaktaydı.

Türk-Rus harplerinde Rus orduları Güneye sarktıkça Türkiye' deki Ermeni azınlığı üzerinde Rusya'nın tahrikleri daha da artmaktaydı. '93 Harbi'nde Rus ordusu Erzurum' u ele geçirince, Ruslar bölgenin her tarafına özel memurlar, papazlar göndererek Ermenileri isyana teşvik etmekteydiler.⁴⁹ Rusların Doğu Anadolu' yu istilaları üzerine telaşa düşen İngiltere hükümetinin baskısıyla, Rusların Erzurum' u boşaltması söz konusu olunca, Ruslar ikinci bir plan hazırlamışlardır. Müslümanların Ermenilere işkence yaptığı bahanesiyle, Asya' nın mazlum Hıristiyan Ermenilerini (!) himaye meselesi çıkararak Rusya , bu sefer de bunu kullanarak Ermenileri her tarafta isyana teşvik etmiştir. Fakat yine de Türkiye' deki Ermenileri isyan ettirmeye muvaffak olamayan Rusya, bunun üzerine kendisinin ihdas ettiği Ermeni meselesini, Ayastefanos anlaşmasının 61. maddesine koyarak Ermenileri kullanma uğrunda yeni bir taktik takip etmeye başlamıştır. Türkiye' deki Ermeni azınlığın, Rusların tahrikleri sonucu isyana kalkışmaması, hatta, ilerde göreceğimiz gibi bu tahriklere bizzat karşı çıkışı, Türkiye' de " Ermeni Meselesi " ni Türkiye' nin kendine has şartları değil, büyük ölçüde dış tahriklerin başlattığını ortaya koymaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu' nda Ermeni meselesinin başlaması ve gelişmesinin en belli başlı sebebini teşkil eden Rus kışkırtmaları yanında, daha başka bir çok sebepler vardır. Bu sebepler şu şekilde sıralanabilir:

1. 1789 Fransız İhtilali fikirlerinin Ermenileri de etkilemesi,
2. Osmanlı İmparatorluğu' ndan ayrılmak peşinde koşan hristiyan unsurların bu hareketlerinin Ermenilere ayrı bir devlet kurma uğrunda örnek olması,

⁴⁹ Aziz Alpagut. **Rus Oyunağı Ermeniler**, Ankara.1973, ss.47-50

3. Misyonerlerin ve Avrupa devletlerinin politik emellerle Ermenileri kışkırtmaları
4. Osmanlı Devlet yönetiminin bozulması.

Fransız İhtilali' nin " Milliyetçilik " fikirleri, Rumları, Bulgarları, Romenleri etkilediği gibi Ermenileri de etkiledi. Ermeni ayrılıkçı hareketinin temellerini takviye etti. 24 Mayıs 1860 da İstanbul' da " Ermeni Milli Nizamnamesi " nin yayınlanması üzerine Ermeniler, yeni bir çok hak ve imtiyazlara kavuşmuşlar ve talebelerini yurt dışına tahsile göndermek imkanını da elde etmişlerdi. Bunun sonucu, Avrupa memleketlerine bilhassa Fransa' ya yüksek tahsil müesseselerinde öğrenim için gençler gönderilmeye başlanmıştır 1789 ve 1848 Fransız İhtilallerinin " politik idealleri " nin etkisine giren bu gençler, Türkiye' ye döndüklerinde Ermeni milliyetçilik hareketini hızlandırıcı rol oynuyorlardı.⁵⁰

Osmanlı İmparatorluğu' nda Yunancılık, Bulgarcılık v.s. hareketleri Ermenicilikten önce başlamıştı. Bu hareketler de Ermeni hareketinin gelişmesine bir örnek oldu. Bilhassa Yunancılık, Ermeniciliği kamçılayan ilk ayrılıkçı hareketi teşkil etti. " Bu zamanda (19. Asrın ortaları) Ermeniler, Balkanlardaki halklar gibi kültürel bir uyanış tecrübesine başlamışlar, şüphesiz Yunanlılar örneğinden etkilenmişler ve kendi okullarını açmaya, milli edebiyat geliştirmeye, gazeteler yayınlamaya, Batı ile ticari v.s. ilişkiler kurmaya önem vermeye başlamışlardı.

Osmanlı Devlet yönetiminin bozulmasından sadece Ermeniler değil, içerisinde Müslümanlar da bulunmak üzere bütün halkı rahatsız etmiştir. Hatta, Müslüman halk, Hıristiyanlara nazaran daha çok zarara uğrayan ve huzursuz yaşayan bir kitle olmuştur. Uzun süren harp yılları ve bunların doğurduğu sürekli mağlubiyetlerin yükünü Müslümanlar çekmekteydiler. Gayri Müslimler, askere alınmıyor, bu sebepten sayıları gittikçe çoğalmaktaydılar. Onların şikayetlerini dile getirecek ve hal çareleri bulabilecek sistemli ve daimi müesseseleri olmasına rağmen; Müslüman halk ise, sabırla durumunun düzeleceği zamanı beklemekteydi. Osmanlı devlet yönetiminin en bozuk anlarında bile Ermenilerin durumu Müslümanlardan çok daha iyi olmuştur.

⁵⁰ Arberry, s. 502

Ermenileri tahrik eden unsurun başını Rusya çekiyordu ama diğer devletler de ondan aşağı kalmıyordu. Avrupa devletleri Ermenileri Osmanlı devletine kışkırtırken ilk önceleri misyonerleri ve onların teşkilatlarını kullanmışlardı. En fazla bu teşkilatlar Ermeniler üzerinde etkili olmuştur.

“Kapitülasyonlardan istifade eden Amerikan misyonerleri tamamen Osmanlı Devleti’nin aleyhine çalışıyorlardı. Bunlar Ermenilerin Gregoryan kilisesini Protestan yapmaya çalışıyorlardı. Amerikan Protestanlarına göre Müslümanlar kafirdir, bu yüzden onların aleyhine sistemli propaganda yapıp insan kasabı oldukları efsanesini yayıyorlardı.”⁵¹

Forcia Affairs’in 7. Cildinin 398. Sayfasında E.M. Earie’ in şu ifadelerini naklediyor :

“Misyonerler tamamıyla din tesirinde kalarak Ermenileri Müslümanlara karşı hazırladılar , dinamit yapmasını öğrettiler ve her fırsatta onları İslamlara karşı kullandılar.”⁵²

B. İNGİLİZLER VE ERMENİLER

Ermeni sorunu, Ermenilerin değil, Osmanlı imparatorluğu üzerinde çıkarları çatışan iki büyük devletin, İngiltere ve Rusya’ nın davası olarak ortaya çıkarılmıştır.⁵³ Osmanlı İmparatorluğu’nu yıkma uğrunda , bu imparatorluğun Hıristiyan unsurlarını ilkin Rusya kışkırtmaya başlamış, daha sonra ise başta İngiltere olmak üzere Avrupa’nın büyük devletleri , Hıristiyan unsurların kullanımını Rusya’nın elinden alarak, kendi emellerini gerçekleştirme uğrunda kullanmaya başlamışlardır.

Ermeni meselesini, sıcak denizlere ulaşma yolları olan İskenderun ve Basra Körfezi’ne inmenin bir silahı olarak kullanmak isteyen Rusya’nın karşısına, Ayastefenos Antlaşması’ nın imzalanmasından sonra İngiltere çıktı. Rusya’nın bu anlaşmaya, Ermenilerle meskun yerlerde ıslahat için bir madde koydurmasından İngiltere rahatsız olmuştu, Ermenileri himaye etmekte bulunan Rusya’nın bütün Asya’yı

⁵¹ Erol Uluben . İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye, Yayıncılık Matbası , İstanbul , 1967. s. 168

⁵² Uluben., s.170

⁵³ Enver Ziya Karal . Osmanlı Tarihi, cilt. 3, Ankara, 1962, s.131

kontrol altına almasından korkuyordu.”⁵⁴ İngiltere’nin İstanbul’daki sefiri Henry Layard, 14 Haziran 1878 de Hindistan Genel Valisi Lord Lytton’a yazdığı mektupta, Rusların Ermenilerle meskun doğu Anadolu’yu ilhakları halinde , Hindistan sömürgelerinin çok ciddi tehlikelere maruz kalacağını, hele Kuzey İran ve Boğazların Rusların eline geçmesi durumunda ise , İngiltere’nin Akdeniz yolu ile Hindistan’a gitmesinin tamamen Rusya’nın lütuf ve ihanetine bağlı bulunacağını yazıyordu.⁵⁵

İngiliz dışişleri Bakanı Lord Salasbury da Ayastefanos Anlaşması’yla ilgili olarak parlamentoda yaptığı konuşmada şunları söylemişti:”Ayastefanos Anlaşması’yla Rus Hükümeti, Karadeniz civarında fevkalade bir tesire sahip olacak, şimdiden Ermeniler, Rusya’nın nüfusuna girecek, bunun sonucu, Trabzon üzerinden İran’a yapılmakta olan yaygın Avrupa ticareti Rusya’nın keyfine uygun olarak kısıtlanabilecek veya yasaklanacaktır.”⁵⁶ Bu sebeplerden, adı geçen Antlaşmayla Rusya’nın Ermeniler üzerine kurmaya çalıştığı nüfuzdan korkan İngiltere , onun sıcak denizlere inme emeline set çekmek uğrunda Yunanistan ve Bulgaristan meselesine sahip çıktığı gibi, bu seferde Hindistan yolunun emniyeti için Ermeni meselesine sahip çıkmaya hazırlanıyordu.

İngiltere, daha Ayastefanos Antlaşması imzalanır imzalanmaz, antlaşma gereği ortaya çıkan durumu kendi aleyhine görmüş, Hindistan yolunun güvenliği için Kıbrıs’a Osmanlı Devleti’ni tehdit ederek el koyarken , bu Ada ’ya yerleşme antlaşmasına, Doğu Anadolu ‘da Ermeniler lehine ıslahat maddesi de ilave ettirerek ,meseleyi resmen daha o zamanlar ele almıştı. İngiltere bununla, Ayastefanos Antlaşması ile Ermenilere ıslahat vaat edip onların sempatisini kazanmak isteyen Rusya’nın elinden Ermeni meselesini çekip almak, Ermenileri kendisine meylettirerek İskenderun Körfezi’ne doğru muhtemel bir Rus ilerlemesine karşı bir Ermeni seti meydana getirmek istiyordu.⁵⁷

O dönemlerde Osmanlı Devleti’nin Paris, Brüksel ve Bern Büyükelçisi Salih Münir Paşa, Sultan II. Abdülhamid’ e gönderdiği bir raporda, İngilizlerin Ermeniler üzerindeki emellerinden şöyle bahsetmektedir: “İngilizlerin Ermenilerin emel ve isteklerini alkışlar ve onları destekler bir politika gütmesinin sebebine gelince: Ortaya bir Ermenistan meselesi çıkarıp Avrupa’nın kararıyla Rusya hududu yakınlarında bir Ermeni Beyliği veya yarı bağımsız bir Ermeni vilayeti teşekkül edecek olursa, Rusya

⁵⁴ Edward Driault, Şark Meselesi, çev. A. Hafız , İstanbul. 1328. ss. 325-326.

⁵⁵ Anderson, s. 208

⁵⁶ M.K. Krikorian, Armenians In Time Service Of The Ottoman Empire 1860-1908, Roudledge and Kegal Paul, London, 1977. s.7

⁵⁷ İsmail Hami Danişment, Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C: 4, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1972. s. 332

Ermenilerinin de milli duyguları galeyana gelerek bu beyliğe veya yarı bağımsız vilayete katılmak isteyecekleri, bunu başarmasalar bile Rus hükümetini az çok rahatsız edip uğraştıracakları ve bir gün gelip Hindistan, uzak Şark veya başka tarafa ait bir işten dolayı Rusya ile İngiltere arasında savaş çıktığı takdirde , zaten İngilizlerin minnettarı ve uydusu durumunda olacak olan bu Ermeni Beyliği veya yarı bağımsız vilayeti, Rusya Ermenileriyle beraber ayaklanacak, Rus ordularından bir ikisini olsun oralarda tutmakla, savaş yükünü hafifletmek suretinde İngilizlere hizmet edecekleri, hasılı Ermenilerin bu suretle Rusya'nın böğründe müziç ve daimi bir çıiban olacakları düşüncesidir. Fakat bu maksatların hasıl olması uğrunda bir çok kan dökülecekmiş, bir çok Ermeni telef olacakmış bunları düşünmek İngiliz diplomatlarının işi, vazifesi ve adedi değildir.! İngiliz diplomatlarının işi , vazifesi ve adedi değildir. İngiliz çıkarları uğruna caiz ve mubah olmayan şey yoktur!"⁵⁸

Ayastefanos Antlaşması'nı tadil için Berlin'de toplanan konferansta Ermeni meselesi, Rusya ile İngiltere arasında bir rekabet konusu oldu. Her iki devlet de Ermenilerin sempatisini kendi üzerlerine çekmek için Ayastefanos Antlaşması'nda yer alan Ermenilerle ilgili ıslahat maddesinin Berlin Antlaşması'nda geçmesi uğrunda çalıştılar. Ermenilerle ilgili ıslahat maddesinin Berlin Antlaşması'na da geçmesi uğrunda çalıştılar. Ermenilerle ilgili ıslahat, Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesinde yer aldı. Bu maddede şöyle idi: "Bab-ı Ali ahali Ermeni bulunan vilayetler ihtiyacat-ı mahalliye için icap ettiği ıslahatı bilatehir (tehir etmeksizin) icra ve Ermenilerin Çerkez ve Kürtlere karşı huzur ve emniyetini temin etmeyi taahhüt eder ve ara sıra bu babda ittihaz olunacak tedabiri devletlere tebliğ edileceğinden düvel-i müşarünileyhim tedabir-i mezkurenin icrasına nezaret eyleyeceklerdir."⁵⁹ Görülüyor ki , Ermenilerle ilgili ıslahat maddesi Berlin Antlaşması'na da giriyor, ıslahatlara nezaret, Antlaşmaya taraftar bütün devletlere verilerek, insiyatif Rusya'nın elinden alınıyordu. Bu Antlaşmayı müteakip, Ermenilerle ilgili ıslahatın şampiyonu İngiltere olacak, İngiliz tahrikleriyle Ermeniler büsbütün şımaracak, faaliyetlerini arttıracaklardır. Meselenin sebepleri yine aynıdır:Dış Tahrik, "Ermeni Meselesi Avrupa'ya, uygarlık dışı Müslüman taassubu ile Batı' ya yaklaşmak için çırpınan Ermeniler arasında yüz yıllık bir çatışma şeklinde tanıtılmıştır. Gerçekte , bu düşmanlık yabancı entrikaların ürünü

⁵⁸ Hayri Mutluay, *İngilizlerin Ortadoğu ve Türkiye Hakkında Gizli Emelleri*, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi , Kasım 1969, sayı: 26s. 42

⁵⁹ Nihat Erim, *Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları*, cilt 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1953, s. 423

bir sonuçtur. Geçmişteki Türk- Ermeni ilişkilerine bir göz atacak olursa, bu iki ırkın yüzyıllar boyunca en ufak bir anlaşmazlığa düşmeden dostça yaşadıkları görülür.”⁶⁰

İngiltere’de, Ermenileri Türkiye aleyhine kışkırtmanın şampiyonluğunu 1880’de iktidara gelen azıllı Türk –İslam düşmanı Lord Gladiston yapmaya başlamış, “Ermenilere muavenet(yardım) insaniyete hizmettir” diyerek ⁶¹ Ermenilerin ezildiğini, zulüm gördüğünü iddia edip, Ermeni meselesini hükümetinin bir politikası haline getirmeye çalışmıştır. Kanımızca bu zat, ‘Ermenilere yardım yapmak direk İngiltere ‘nin çıkarlarına hizmet eder.’ diyemediği için bu sözü bu şekilde söylemiştir.

Fransa’nın , Ermeni meselesi ile ilgili olarak yayınladığı “Sarı Kitap 1893-1897” isimli kitabın II. Ve 12. Sayfalarında İngiliz Başbakanı Lord Gladdiston’un Ermenilerle ilgili faaliyeti şöyle anlatılıyor: “Ermeniler Londra’da büyük bir hüsnü kabule mazhar oldular. Gladiston kabilesini gayri memnun Ermenileri topladı, birleştirdi, kendilerine müzaheret vaat etti. Ermeni kitleleri arasına yeni fikrin sokulması iktiza ediyordu. Bu istiklal fikirleri ve milli mefkurelerdi. Bu suretle birkaç sene içinde hafi cemiyetler teşkil edildi. Bunlar propagandalarında Türk idaresinin fena ve noksan cihetlerini ileri sürerek Ermeniler arasında intibah milli ve istiklal fikirlerinin uyanmasına sebep oldu.”⁶² Gladisyon, Avrupa’da Bulgarıcılık hareketlerinin başını çektiği gibi, Ermenicilik hareketinin de başını çekti.1880 yılında iktidara gelir gelmez, Ermeni meselesini ele aldı. “Berlin Antlaşması’nı imzalayan devletler nezdinde teşebbüse geçerek 13 Haziran 1880 tarihinde Osmanlı Devleti ‘ne müşterek bir nota verilmesini sağladı. Bu notada, Berlin Antlaşması’nın 61. Maddesinin uygulanmasını istiyordu...Sonuç ne olursa olsun , Gladeston’un teşebbüsü Ermeniler için bir ümit doğurmuştu. İngiltere’de kuvvetli bir destek bulacaklarına inanmışlardı. Bu sebeple bu tarihten sonra Ermenilerin faaliyetleri daha da arttı. 1880 ‘de Tiflis’ de Ermeni cemiyeti kuruldu. Bunun gayesi bağımsız bir Ermenistan kurmaktır” ⁶³ Bu uğurda , bir batılı kaynakta da şunlar yer alıyor:”İngiltere’ye gelince o , Londra’ya iltica etmiş olan Ermeni ihtilalcilerini açıktan açığa tutuyordu. Maksudı da Türkiye’yi Mısır işgalini tanımaya sevk etmek ve günün birinde bir nevi Bulgaristan gibi,bir Ermeni teşekkülünün ihdası ile neticelenecek bir Avrupa müdahalesi vücuda getirmektir. Bu

⁶⁰ Edgar Granville,Çarlık Rusyasının Türkiye’deki Oyunları, çev. O.Arıman.Yarın Yayınları,Ankara,1967 s. 17

⁶¹ Ermeni Komitacılarının Amal ve Harekat-ı İhtilaliyesi, İstanbul , 1332 , Milli Kongre , s.4

⁶² İhsan ilgar , Bir Asır Boyunca Ermeni Meselesi, Hayat Tarih Mecmuası Sayı :10, Ekim 1975 , s.68

⁶³ Fahir Armaoğlu . Siyasi Tarih (1789-1919), A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1961, s. 402

suretle Rusya'nın İskenderun'a doğru ilerlemesinin önüne geçmiş olacaktı. “⁶⁴Buna göre , Richard Davey de kitabında İngiltere'nin Berlin Antlaşması'nda yer alan Ermenilerle ilgili ıslahat maddesini Osmanlı Devleti'ne uygulatacağına dair Ermenilere söz verdiğini yazdıktan sonra şöyle devam eder:”Bu güvene Ermenilerin ihtilal partisi can kurtaran simidi gibi sarıldı .Evlerde, meydanlarda cesaretleri büyüdü. Beş yıl evvel (Kitap 1897 de basılmış) Türkiye’de sulhu tehdit eden ermeni fesadı , şimdi Avrupa sulhunu tehdit ediyor. Türkiye aleyhine İngiltere'nin meydanlarında heyecanlı toplantılar yapılıyor, akılsız ve basiretsiz konuşmalar yapılıyor, akılsız ve basiretsiz nutuklar atılıyor.”⁶⁵

İngiltere'nin, hızlı bir şekilde Ermeni meselesine sahip çıkıp onu Rusya'nın elinden almak istemesi, Rusya'yı iyice ürküttü. Rusya emellerini gerçekleştirmek için Ermenileri kullanmada yalnız olmadığını görmüş , çarlığın emellerine set çekme uğrunda İngilizlerin de Ermenileri kullanmasından rahatsız olmuştu. ‘Müstakil bir Ermenistan Türkiye’den daha mühim bir Akdeniz’i koruma unsurudur. Bu suretle Rusya'nın Şark yolu kapanmış olur.’ Gizli bir surette bu siyaseti tercih eden İngiltere, Rusya'nın eski hararetiyle karşılaşmamıştı. Her ne kadar Rusya Ermenilerin bu taleplerini (ıslahat isteklerini) teşvik etmişse de İngiltere'nin ortaya atılması ile ve Ermenilerin İngilizlere meyilli olduklarını görmesiyle fikir değiştirmeye mecbur oldu. O zaman başbakan olan Lubanof ‘un bir İngiliz sefirine: ‘Vakit gecikti. Rusya'nın İngiltere ile birlikte çalışması pek güç’ dedi.”⁶⁶ Bir defasında da Ermenilerin tekliflerini reddeden Lubanof, açıkça şunları söylemişti: “Bulgaristan’ın durumunu, bilhassa siyaset ve milli gayelerini gören Rusya hükümeti, menfaatine aykırı olacak olan bir Ermenistan teşkilini tasvip edemez.”⁶⁷

Görülüyor ki, Rusya ve İngiltere, zavallı Ermenileri birbirlerine karşı kullanıyorlardı. Arada ezilen Ermeniler oluyor, Türkiye de huzursuz, daima kargaşalıklarla meşgul ediliyordu.

Rusya'nın , daha işe el attığından beri, Tuna boylarında ve Balkanlarda kargaşalıklar çıkarma ve harpler meydana getirilmesinin hedefi, balkanlar vasıtasıyla, Boğazlar ve sıcak denizlere inmekti. Bu uğurda Türkiye’ye öldürücü darbeyi 93 Harbi

⁶⁴ Jeans Pichon , **Cihan Harbi'nin Şark'a Aid Kaynakları**, Çev: H.C: Yalçın, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1939, s. 138

⁶⁵ Davey , s. 207

⁶⁶ Krayblis, s. 175-176

⁶⁷ Krayblis, s. 177

ile vurmuş, Sırbistan, Romanya ve Bulgaristan'ın bağımsızlığını sağlamıştı. Rusya bu devletler üzerindeki planı, bunları, kendi desteği ile kurulması sebebiyle hegemonyasına alıp kullanmaktı . Fakat, karşısına Avrupa devletleri çıktı. Bilhassa İngiltere, Rusya'nın Bulgarlar üzerindeki emelini bildiği için o da Bulgarları var gücüyle desteklemiş , Rusya'nın insiyatifini, büyük ölçüde Bulgarlardan almıştı. Bu sebepten, Bulgaristan kurulunca, İngiltere'nin yardımına minnettarlığın karşılığı olarak ona sempati duyulmaya başlamış , bu durum , Rusya'nın işine gelmemiş. Bulgaristan giderek Rusya'dan kopmuştu. Böylece , Rusya'nın Bulgaristan vasıtası ile sıcak denizlere inme planı suya düşmüş oldu. 93 Harbi 'ni müteakip, İngiltere'nin Ermeni meselesine sahip çıkması, Bulgaristan misalinden ders alan Rusya'yı korkutmuş , bunun neticesi Ermeniler üzerindeki baskısını arttırmaya sebep olmuştu: “(Berlin Konferansı'ndan sonra) Ermeni davasını benimsemiş olan Rus siyasetinde mühim bir değişiklik olmuştur. Kendi eseri olan Romanya ve Bulgaristan gibi yeni Balkan peyklerinin hemen nankörlüğe başlayıp kendisinden yüz çevirdiklerini ve bu suretle kendisi için artık Balkanlar üzerinden Akdeniz'e inme imkanının kalmadığını gören Rusya, aynı hataya Anadolu'da da irtikap edip günün birinde o taraftan da yolunu kesebilecek bir Ermenistan teşkilini tehlikeli görmeye başlamış ve hatta Rus hariciye nazırı Prens Lubanof işte bundan dolayı: “Biz Garptaki hatamızı Şarkta da tekrar etmeyeceğimiz için bir Ermeni Bulgaristan'ı istemeyiz” demekte tereddüt etmemiştir. Zaten o sırada Çarlığın Kafkasya'yı Ruslaştırma siyaseti en şiddetli devrindedir. Cenubi Kafkasya'da ise, Anadolu'da bulunan Ermenilerden daha fazla Ermeni vardır. Ve Rus hükümetinin en mühim hedeflerinden biri de ermeni kilisesini, dilini ve kültürünü yıkmaktır.”⁶⁸ Bu uğurda , bir Batılı yazar da İngiltere'nin Ermeni meselesine sahip çıkmasından Rusya'nın korktuğunu yazdıktan sonra şöyle devam ediyor: “Rusya evvelce müsait bulunmuş olduğu millet politikasına şimdi muarız bulunuyordu. Hükümet Bulgaristan'ın kendi aleyhine kıyam etmek üzere olduğunu görüyor ve İngiltere'nin adeta koruyan ve tabii bulunacak olan müstakil veyahut muhtariyet idaresine malik bir Ermenistan'ın tesisi halinde aynı tehlikeye maruz kalacağından korkuyordu. Hatta, Rusya başvekili Prens Lubanof, “Bulgaristan gibi başımıza müstakil bir Ermenistan çıkmasını istemiyoruz” diyordu. Rusya vaktiyle Polonya'da uygulamış olduğu müthiş merkeziyet politikasını, Kafkasya Ermenileri hakkında ve fakat daha az şiddetle tatbik eyledi.”⁶⁹

⁶⁸ Danişmend, C: 4, s. 333

⁶⁹ Driault, s. 328-329

Rusya, Balkan Harbi'nin sonuna kadar Ermenilere soğuk davranacak , bilhassa, kendi hakimiyetindeki Ermeniler üzerindeki baskısını, Ruslaştırma operasyonlarını arttıracaktır. Bu müddet içerisinde, kendisine zararlı olmamak şartıyla, Türkiye'yi rahatsız etmek ve Türkiye'deki Ermeniler üzerindeki sempatisini devam ettirmek için Ermenileri Türkiye aleyhine zaman zaman kışkırtmaktan da geri kalmayacaktır. İleride daha detaylı olarak göreceğimiz gibi Rusya, "Bağımsız Ermenistan"a karşıdır. Onun Ermeniler üzerindeki bütün emeli, "Ermenistan"olarak adlandırıldığı mıntıkeyi kendi topraklarına Ermenileri kullanarak ilhak etmektir. Aksi halde , onun sıcak denizlere inme yolu üzerinde kurulacak bir "Bağımsız Ermenistan" emellerine tarihi ideallerine aykırıdır. Bu sebepten "Ermenistan tabiri, Rusya tarafından siyasi manada kullanılmakta ve ileride İskenderun Körfezi'ne çıkmayı, yani Akdeniz'e ayak basmayı hedef tutmakta idi."⁷⁰

Osmanlı yönetiminde , huzur ve refah içerisinde yaşayan Ermenilerin, kendiliklerinden bir "Ermeni Meselesi" yoktu. Bu mesele , siyasi manada ve Türkiye 'ye karşı kullanılmak üzere Rusya tarafından çıkarılmış , daha sonra da aynı maksatlarla İngiltere tarafından sahip çıkılmıştı."Görülüyor ki , Ermeni davası Ermenilerin değil , Osmanlı İmparatorluğu'nda menfaatleri çarpışan iki büyük devletin İngiltere ve Rusya 'nın davası olarak evvela politik bir hüviyet ile meydana getirilmiştir. Fakat kağıt üzerinde ve madde halinde kalan bu davadan da ne Rusya'nın ne de İngiltere'nin istifade etmesine imkan yoktu. Şu halde davayı canlandırmak gerekiyordu . İşte Ermeni isyanları Berlin Muahedesi'nden sonra bu davanın avukatlığını ele almış olan İngiltere'nin ve zaman zaman aynı işe karışmış Rusya'nın ince hesaplarının bir neticesi gibi görünmektedir."⁷¹ Kral, olayda İngiltere'nin rolünü belirtmek amacıyla, George Washburn'un "Fifty Years in Constantinople" adlı eserinin 200-201 sayfalarından şunları aktarıyor:"Ermenilerin durumu , bilhassa Anadolu'nun içerisinde , Berlin Kongresi'nden sonra gittikçe fenalaşmaya başlamıştı. Bu durumdan İngiliz politikasının sorumluluk hissi büyüktür. İngiltere, Ermenilerin haklarını savunmaya, onlar için ıslahat temin etmeye koyulmuş ve Ermenileri muhtar bir Ermenistan eyaletinin kurulacağı fikriyle tahrik etmiştir. Bunun kısmen Hıristiyanlık gayreti ile fakat daha çok bizzat kendi menfaatleri için yani muhtar bir Ermenistan'ın Rusya'nın ilerlemesine mani olacağı düşüncesi ile yapılmıştır."

⁷⁰ Nimet Kurat .Türkiye ve Rusya, AÜ. Yayınları,Ankara,1970, s. 113

⁷¹ Karal. C: 8. ss. 130-132

Ermeni Meselesinde Sultan II. Abdülhamid, en çok İngiltere'nin tutumundan korkuyor, Ermenilerin baş tahrikçisi olarak İngilizleri görüyor, bu uğurda İngiliz dostu Profesör Arminius Vambery 'e şunları söylüyordu: "Sultan , Vambery' in Ermeni meselesi ile ilgili Times Gazetesi'nde çıkan makalesini beğendiğini söyler ve şunları ilave eder: "Ermenilerin hiçbir zaman Bulgarlara benzer bir sorun olmayacaklarını ilave etmeliyiz. Ermenistan'ın çok eski zamanda coğrafi bir bölge olduğunu, bu gün ise tüm siyasi ve etnolojik önemini kaybettiğini yazabiliriz. Bu gün Ermenilerin siyasi düşüncelerinin hedefi Erzurum, Beyazıt, Erzincan, Muş, Van, Bitlis ve Diyarbakır'ın nüfusunun sadece üçte biri Katolik, Protestan,ve Ortodoks mezheplerine bölünmüş Ermenilerle, çoğunluğu ise Müslüman Türk ve Kürtlerle iskan edilmiştir. Herhalde İngiliz liberalleri benim dindaşlarımın çoğunun kaderini bu medeniyetsiz azınlığın eline bırakmamı ve böylece bu yörede Rusya'nın tezgahlarına zemin hazırlamanı beklemiyor...Ermeniler aslında Şark gelenekleriyle bütünleşmiş, beş yüz seneden beri bizimle barış içinde kaynaşmış, hiç de savaştı ve saldırgan olmayan bir Şarklıdır. Eğer , arada bir üzücü hadiseler rastlanabiliyorsa, bunların müsebbibi Ermeni milletinin karakterini bilmeyen yabancı politikacıların kışkırttığı ajanlardır...Lord Salisbury' e aynen şunları aktarız; Ermenistan' daki kötü şartları düzeltmeye amadeyim, ama bağımsız bir Ermenistan 'ın kuruluşuna müsaade edeceğime (buruda Padişah çok heyecanlandı) şu kellemi keserim daha iyi! Ermenistan'ın tesisi sadece dindaşlarımın açısından çok büyük bir adaletsizlik örneği değil , aynı zamanda iktidarımın ve Türkiye'nin varlığının sonu demektir.⁷²

Sultan II. Abdülhamid'in, Vambery'e İngiltere'yi Ermenileri Desteklemekten vazgeçirme uğrundaki sürekli telkinleri sonucu Vambery, İngiliz devlet adamlarını bu meseleden caydırmaya çalışacaktır. Bu uğurda , 1 Kasım 1895 tarihli mektubunda Sir Thomas' a şunları yazıyor: "Üzülerek belirtmeliyim ki , Ermeniler bu güne kadar fazlasıyla şımartılmıştır. Onlara karşı gösterilen sempati ve anlayış müstebit bir otoriteye karşı ayaklanan devrimcilere duyulan şefkati çoktan aşmıştır... 1895'deki ayaklanmaların İngiltere'de örgütlenen ve İngiliz liberallerinin fazlasıyla değer verdiği ermeni İhtilal Komiteleri'nin gizli tahrikleriyle gerçekleştiğini unutmamamız gerektiğine inanıyorum... İngiliz Hükümeti'nin , basını ile birlikte ortaya koydukları tutum inanılır gibi değildir. Başta Times olmak üzere İngiliz gazetelerinin sergiledikleri

⁷² Mim Kemal Öke , *İngiliz Casusu Prof. Arminius Vambery'nin Gizli Raporlarında II. Abdülhamid ve Dönemi*, Üçdal Neşriyatı, İstanbul, 1983, sh. 47

büyük riyakarlık kelimelerle anlatılamaz. Ve şunu belirtmeliyim ki , İngiliz kamuoyu hiçbir zaman bu kadar korkunç bir şekilde aldatılmamıştı.

Kendimiz, bu politikanın hangi amaca hizmet ettiğini , İngiltere 'nin başarı sağlamak için böylesine kirli ve haksız yollara başvurmasının gerekli olup olmadığını ve sonunda bu başarının tüm Müslüman Asyası' nda yarattığı düşmanlığa değip değmediğini sormalıyız. Evet , sayın bayım , Ermeni Sorunu'na ilişkin tüm siyasilerin her politikacı için bir bilmece olduğu ve her İngiliz dostu için ise büyük bir acı olduğunu söylememe izin veriniz. Bu gün kimse İngiltere'nin insancıl emellerine kanacak kadar saf değildir. Asıl amaç , Anadolu ile Kafkasya arasında bir tampon bölge yaratmak olsa bile bu proje pratik bir çözüm olarak addedilmelidir. Bu projeyi gerçekleştirebilmek için her şeyden önce coğrafi bir Ermenistan yaratmak gereklidir. Oysa ki , etnik açıdan bölgedeki Müslümanlar Ermenilerden beş kat daha fazla nüfus yoğunluğuna sahiptirler. Ve ilave olarak İngiltere kılıcını böğrüne saplarken, Rusya'nın ellerini göğsünde kenetleyip sessizce bekleyeceğine inanıyor musunuz? Hepimiz Mösyö Nelidof'un İstanbul'da ikili oynadığını biliyoruz. Ne zaman Rus basınında İngiliz aleyhtarlığı işlenmeye başlarsa, işte o zaman İngiltere 'de üstlenen Ermeni komitelerinin Rusya'ya karşı projelerinden söz edilmeye başlanır. Ermeni sorununda nasıl anlatıldığını İngiltere artık açık açık ve kesin bir şekilde görmüştür.”⁷³ Vambery, 4 Haziran 1894'de de İngiliz Dışişleri Bakanı Salisbury'a da şunları yazıyordu:”..Anadolu'nun etnik dağılımı incelendiğinde birkaç yüz Ermeni için binlerce Müslüman'ı feda edebileceğimiz gerçeği unutulmamalıdır. İnsancıl çabalarımız sonucu çok büyük bir adaletsizlik ve zulüm ortaya çıkabilecektir. Üstelik, Mezopotamya'ya inmek isteyen Rusya'ya Kuzeydoğu Anadolu'nun kapılarını açarak Büyük Britanya 'nın sömürgeci çıkarlarını tehlikeye atmış olmaz mıyız? Olaya İngiltere'nin açısından bakıldığında , ben bir Ermeni Devleti'nin kurulmasına yönelik her adımı İngiltere'nin hayati çıkarlarına yönelmiş günahkar bir hücum olarak nitelendiriyorum. Bu nedenle , ister muhafazakar olsun, ister liberal İngiltere'nin tüm vicdanlı devlet adamları Ermenilerin bu ham hayallerine dur demek zorundadırlar.....

Her zaman birleşik kitleler halinde yaşayan Rum, Roman,Bulgar ve Sırpların durumu seyrek gruplar oluşturan dağıntık Ermeniler için taklidine cesaret edilecek bir örnek olamaz .”⁷⁴

⁷³ Kemal Ökc . s.98

⁷⁴ Kemal Ökc . s. 89

Ermeniler , 19. Asrın son çeyreğinin başlarından itibaren İngiltere ve Rusya'nın elinde kukla bir toplum haline geldiler .Rusya'ya karşılık olarak İngiltere Ermenilere her türlü desteği sağlamaktan geri kalmadı. Islahat istekleri ile Avrupa Devletlerini ve zaman zaman da Rusya'yı peşine takarak Doğu Anadolu'yu Türkler' den koparmak için her türlü faaliyette bulundu.

C. ERMENİ MESELESİNİN AVRUPA POLİTİKASINA GİRİŞİ

Yukarıda izah ettiğimiz gibi , Ermenileri Türkiye aleyhine kışkırtan ilk devlet Rusya oldu. Daha işin başından beri , “Ermenistan” tabiri, “Rusya tarafından tamamıyla siyasi manada kullanılmakta ve ileride İskenderun Körfezi'ne çıkmayı, yani Akdeniz'e ayak basmayı hedef tutmakta idi.”⁷⁵

Daha önceki Türk – Rus Harplerinde olduğu gibi 1877-1878 Türk – Rus Harbi'nde de Rusya'nın hakimiyetinde bulunan Ermeniler, Rusya tarafından kışkırtılarak Türkiye'ye karşı kullanılmışlardı. Ermeniler, Bulgarları örnek alarak hareket ediyorlar, Ruslara yardım etmekle Bulgarlar gibi Rusya'dan destek göreceklarini ve bağımsız olacaklarını umuyorlardı.⁷⁶ 93 Harbi'nden önce , Türkiye Ermenilerinde, Ermeni milliyetçiliği konusunda henüz dikkati çeken hareket yoktu. Çünkü, Ermeniler, huzur ve refah içerisinde kendi işleriyle uğraşıyorlar, Rus hakimiyetindeki Ermenilerin tahriklerine gelmiyorlardı. Hatta onlardan şikayetçi idiler: “Türkiye Ermenileri o sırada ‘pek güçlü Çar ‘a sığınan’ Kafkasya’daki kardeşlerinin tahriklerine katılmaktan uzak duruyorlardı. Aksine, en yetkili temsilcileri her türlü fırsattan yararlanarak Avrupa basınında bu gibi hareketleri suçlamışlar ve Osmanlı imparatorluğu çerçevesinde Türk Ermenilerinin gerçekleştirdikleri ilerlemeleri anlatmaya çalışmışlardır. Daha 1867 ‘de bir Ermeni ileri geleni olan Prens Datyan , Deux Monday dergisine yazdığı bir yazıda Osmanlı Devleti’ ne teşekkür etmekteydi. 19. Asrın ilk yarısında Ermeni toplumunu anlatan bu çok ilginç yazı Osmanlı Ermenilerinin tam bir hürriyet içinde , sosyal kalkınmaları Türkler tarafından engellenmeden dinsel kurumlarını nasıl geliştirdiklerini şüpheye yer bırakmayan bir şekilde göstermektedir.”⁷⁷

⁷⁵ Kurat. s. 325.

⁷⁶ Driaut , s. 325.

⁷⁷ Edgar Granville, *Çarlık Rusyası'nın Türkiye'deki Oyunları*, Çev: O. Arınman, Yarı Yayınları, Ankara , 1967, s. 26

Rusya'nın, 1877'de harp için verdiği nota üzerine, Osmanlı meclisi Mebusanı'nda ilginç konuşmalar yapılmıştı. Halep mebusu Ermeni asıllı Manok Efendi yaptığı konuşmalarda, Türkiye'de Ermenilerin asırlardır Osmanlı Devleti'nin koruyuculuğunda, huzur içerisinde yaşadıklarından bahsediyor ve Rusya'nın harp notasında geçen "umum Hıristiyanları himaye" tabirini Ermeni milleti hesabına red ediyordu:

"Düinkü okunan (24 Nisan 1877) Pettersburg' dan maslahatgüzarımız tarafından keşide olunan telgraftan anlaşıldığına göre, Rusya Devleti'nin verdiği noktasında, Devlet-i Uzma-i Ismaniye' ye karşı muharebeye hazırlanmış ve hatta kendisini muharip sıfatıyla ortaya koymuştur. Bu devlet, devletimiz aleyhine hücum etmek için haylicî senelerden beri hazırlanmakta ve vesile aramaktadır. Ve hususiyile, Rumeli kıtasında vatandaşlarımıza son defa olarak bulduğu vesile İslav himayesi maddesi idi. Şimdi telgraftan anlaşılıyor ki, umum Hıristiyanları dahi himayeye kalkışmış Ben , Hıristiyan ve Memalik-i Osmaniye'de bulunan Hıristiyanların büyük kısmı olan Ermeni Milletinden bulunduğum için , umum Hıristiyanlara da dahilim. Ve binaenaleyh, ol bab da beyan-ı efkara hakkım vardır.

Ermeni milleti, beş yüz seneden beri Devlet-i aliye' nin zir-i cenahında olup, her vakit aramakta olduğu hukukta devlet sayesinde nail olmuştur. Vakıta, bazı eyaletlerce, uygunsuz halat zuhur etmiş ise de ol babda vuku bulan istidalarının devletimiz tarafından vakt-ü hale göre icabına ve muktezasına bakılmıştır.

Biz, Ermeni ve Hıristiyan bulunduğumuz münasebetiyle, ilan ederim ki, Rusya devletinin himayesine muhtaç değiliz. Bu sözüm milletim ve alel husus Halep vilayeti dahilinde bulunan kaffe-i millet namına ilan ve neşir olunmasını isterim.

*Rusya'nın iddia eylediği himayeyi asla ve katta kabul etmeyiz ve ne de muhtacız. Ve onun taruzatı na- meşruası aleyhine mal ve canımızla, hasılı her türlü fedakarlıkla yevm-in nihaye çalşıp redderiz. Ve en evvel yüzüne parlayacak silah, maksat-ü menfasid-i mahsusası için sahte olarak himayesini talep ettiği Hıristiyan dindaşlarımızın silahıdır. Biz bu zamanda Müslüman arkadaşlarımızdan ayrılmadık ve ayrılmayız."*⁷⁸

Belgelerden anlaşıldığı üzere, Türkiye'deki Ermeniler, huzur ve refah içerisinde yaşadıklarını, Rusya'nın himayesine muhtaç olmadıklarını, belirtiyorlardı.

Durum bu merkezde olmasına rağmen, Rusya ve onun devamlı tahrik ettiği kilise müessesesi ve onun başı Ermeni Patrikhanesi, suni bir Ermeni meselesi yaratmak istiyordu. Rusya, sırf sıcak denizlere inme uğrunda, Patrikhane ise, ideolojik yapısının özelliklerinden gelen sebeplerden bir Ermeni meselesi meydana getirmeye koyulmuşlardı. Ermeni Patrikhanesi , ilk defa, 1878’de Türkiye’ye karşı Rusya’yı tutan ve Rusya’dan açıkça yardım isteyen bir konuma gelmişti. Patrik Narses, Şubat 1873’de Rus Çarı’na çektiği telgrafın bir bölümünde : ” *Şevketmeab, silahlarımız, kahraman ve savaşçı tanınmış olan bir milleti mağlup etmiştir. Bu zaferle, kudretimiz dünyada yeni bir şans ve şeref daha kazandı.*” diyor, onu kutluyor, Rumeli Hıristiyanlarına verilecek yönetim şeklinin Ermenilere de verilmesini istiyordu.⁷⁹ Bizans idaresinin zulmünde yok olma tehlikesi ile karşı karşıya gelmiş iken, adil Osmanlı yönetiminde hayatîyet kazanan bir müessese, şimdi bu yönetimi kötüleyerek, yıllarca nimetlerinden özgürce faydalanmış ,refah ve huzur içersinde yaşamış olduğu Osmanlı Devleti’ ne ihanet ediyordu.

93 Harbi başlayınca , Patrik Narses ve Papaz İzmirliyan’ ın reisliklerinde Ermeni meclisinde gizli bir müzakere yapılmış, Rus Çarı’na verilmek üzere Ecmiyadzin Gatogigosluğu’na bir muhtıra gönderilmesi kararlaştırılmıştı. Çar’ dan şunlar isteniyordu: “

1. Fırat’a kadar olan bölgenin Türklere geri verilmemesi ve bunların Ararat ile birleşerek ,Rus çarının ülkesinin bir parçası olması.

2. Arazi ilhakı olmayacağı bize duyurulacak olursa , Bulgaristan’a ve Bulgar milletine verilecek imtiyazların, bütün Rusların hükümdarı haşmetmeap efendimiz tarafından , Ermeni milletinin de baş ve ihsan buyurulması.

3. İşgal olunan toprak boşaltılacaksa hükümetten ıslah için maddi teminat alınması ve ıslahatın uygulama ve tamamlanmasına kadar , Rus askerlerinin işgal ettikleri toprakları boşaltmamaları...⁸⁰

93 Harbinde Osmanlı Devletinin mağlup olması ve Rus askerlerinin Yeşilköy’e kadar gelmesi üzerine , bunu emellerini gerçekleştirme uğrunda fırsat bilen Ermeni patriği Narses hemen bir heyet teşkil ederek , Yeşilköy ‘deki Rus komutanının

⁷⁸ Hakkı Tarık Us , **Meclis-i Mebusan 1293 (1877) Zabıt Ceridesi** .C: 1, Vakıf matbaası, İstanbul, 1939. s. 172

⁷⁹ Uras , s. 201

yanına göndermiş ve Ermenilerin oturmakta olduğu doğu vilayetlerinde Ermenilerin bağımsızlığını ilan etmelerine izin vermelerini ve hiç olmazsa bu vilayetlerin kontrolünün Rus askerlerine verilmesini istemiştir.⁸¹

93 Harbinin sonunda, Bulgaristan, Sırbistan ve Romanya da bağımsız birer devlet olduktan sonra; Rusların elinde Osmanlı imparatorluğunu parçalamak için elinde Hıristiyan topluluk olarak sadece Ermeniler kalmıştı. Rusya var gücüyle Ermeni meselesine sarıldı. Rusya hem Ermenilere nüfuz etmek hem de meseleyi uluslararası platforma çekmek için 5 mart 1878 de imzalanan Ayastefanos antlaşmasına doğu Anadolu'da Ermeniler için ıslahat maddesini koydurttu. Bu konuyu kapsayan 16. Madde şöyle idi:

“ Osmanlı devleti Ermenilerin yerleşik olduğu vilayetlerde mahalli menfaatin gerektirdiği ıslahat ve tenkısati icra etmeyi ve Ermenilerin Kürtlere ve Çerkezlere karşı emniyetlerini istihsal etmeyi taahhüt eder.”⁸²

Halbuki adı geçen bölgede ıslahatı gerektirecek hiçbir şey yoktu. Üstelik Ermeniler bölge halkından daha zengin ve refahta idiler. 1895 yılına kadar Ermenilerin huzursuzlukları hep hayali ve mübalağalı uydurma hikayelerdir. Türkiye'deki Ermeniler başka yerdeki Ermenilerden hiçte kötü halde değildiler. Hatta bu zamanda Ermeniler arasında milliyetçilik fikri bile uyanmamıştı. Rus ajanları bu milliyetçilik fikrini uyandırmaya çalışıyor, ve Ermenileri kendi emelleri doğrultusunda hareket etmeye doğru yöneltiyorlardı. Bu maksatla da papazları kullanıyorlardı.

Rusya Ermeni meselesini Ayastafenos antlaşmasına sokmakla onu, aynı zamanda bir Bulgarçılık, bir Sırpçılık v.s. meselesi gibi Avrupa politikasına dahil etti. Ayastafenos Antlaşması bu şekilde kalsaydı, Doğu Anadolu Rus hakimiyetine girerdi ki; bu da İngiltere'nin işine gelmiyordu. Akdeniz'e, Süveyş'e, Hint Denizi'ne petrol bölgelerine yaklaşmak ve Hindistan yolunu kesmek isteyen Rusya'ya engel olmak isteyen İngiltere ve diğer Avrupa devletleri Berlin'de bir konferans yapma kararı aldılar. Ve bu konferansla da Rusya'nın isteklerinin önüne bir set çekmek istediler. Böylece Ermeni sorunu, Ermenilerin özel bir sorunu olarak değil, Osmanlı İmparatorluğu'nda çeşitli çıkarları çarpışan Rusya ile İngiltere'nin bir davası, daha sonra tüm devletlerin

⁸⁰ A. Saruhan . *Ermeni Meselesi ve Ermeni Milli Meclisi*, Tiflis, 1912, s. 261)

⁸¹ *Ermeni Komitacılarının Amal ve Hareket-i İhtilaliyesi*, Mabbaa-ı Amire , İstanbul, 1332, s. 2

⁸² Prof.Dr.Nihat Erim . *Osmanlı imparatorluğu antlaşmaları* , cilt 1., Türk Tarih Kurumu basımevi, Ankara, 1953, s 423

bir politik meselesi olarak ortaya çıkmıştır. Ermeni davasının Avrupa politikasına girişi bu şekilde gerçekleşmiştir.

D. OSMANLI DEVLETİNDEKİ MİSYONERLİK FAALİYETLERİ

Osmanlı imparatorluğunda her mezhebin hamisi bir devlet vardı. Katolikler üzerinde , Fransa ; Ortodokslar üzerinde ise ,Rusya himaye üzerinde bulunuyordu. Onların bu tavrı , bu yoldan Türkiye üzerindeki emellerini gerçekleştirme uğrunda birer taktik tavidir. Fransa ve Rusya'nın bu taktikle, menfaatleri uğrunda ilerlemeler kaydettiklerini gören Protestan İngiltere de Osmanlı İmparatorluğu'nda Protestan olmadığı halde, Osmanlı İmparatorluğu içerisinde emellerinin gerçekleşmesine yardımcı olacak bir Protestan halk meydana getirmeye çalıştı. Bu maksatla, üzerinde en çok durduğu halk Ermeniler olmuştur. Böylelikle İngiliz misyonerler faaliyeti, aynı zamanda Ermeni milliyetçiliğinin gelişmesine de yardımcı olacaktır.⁸³

“Katoliklerin hamisi Fransa ve Avusturya idi. Ortodoksların ise Rusya idi. Bu üç devlet 1840'dan sonra, Lübnan ve Suriye'de Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında meydana gelen olaylardan faydalanarak mezhepdaşlarını himaye etmek bahanesiyle müdahalede bulunmak suretiyle, nüfuslarını kuvvetlendirmeye başlamışlardı. İngiltere de bu devletlerden aşağı kalmamak için , Ermeniler üzerinde dini bir etki yaratmak ve onlar üzerinde dini bir himaye kurmak istedi. Fakat Ermeniler içinde böyle bir himayeye mevzuu olacak bir Protestan topluluğu bulunmadığı için, öncelikle böyle bir protestan topluluk yaratması gerekmektedir. Bu maksatla, Osmanlı Devleti'nden 1840 yılında da Kudüs' de bir Protestan mabedi inşası için müsaade istedi. Babıali, ilkin reddetti ise de 1842' de Kudüs'te ilk Protestan kilisesi kapılarını açtı. Bundan sonra kilise' ye Protestan tedarikine girişildi.

İngiltere,Amerika ve Almanya'dan gelen Protestan misyonerleri, İngiliz konsoloslarının desteklenmesi sayesinde para ve daha başka menfaatler temin etmek suretiyle, başka din ve mezheplerde bulunan halkı Protestan yapmaya giriştiler. 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı, vicdan hürriyeti prensibini, İngiltere ve Fransa' nın istediği şekilde yani mezhep değiştirme serbestisi şeklinde tespit ettiği için, Protestan misyonerler faaliyetlerini daha geniş ölçüde ve daha kolaylıkla yapmaya devam ettiler.

⁸³ Kamuran Gürün. *Ermeni Dosyası* , Ankara , 1983 , ss. 43-44

Bu arada kolejler de açtılar. Lübnan, Anadolu ve İstanbul'da faaliyete geçen kolejlerde Ermeniler tarih ve edebiyatları hakkında bilgi edindiler. Dana sonra mezhep propagandasının tesiri ile birçok Ermeni, Protestanlığı kabul etti. İngiltere'de bu suretle Osmanlı İmparatorluğu üzerinde himaye hakkı iddia edebileceği küçük bir Protestan topluluğa sahip oldu.

Protestan misyonerlerinin Osmanlı İmparatorluğu dahilinde Tanzimat Devrinde açmaya başladıkları misyoner okulları , Ermenicilik hareketi yanında bölücü hareketlerin de geliştiği yerler olmuştur. Bunların içinde en etkili İstanbul'da bulunan Robert Koleji' dir. Bulgar ihtilalcilerin birçoğu Ermeni ihtilalcilerin bir kısmı bu kolejden yetişmiştir. Padişah Abdülhamit Protestan olan bu misyonerlere hiçbir zaman güvenmemiştir. Bulgaristan'daki olayların büyük bir kısmı Boğaz içindeki Robert Koleji tarafından yapılmıştır. Çünkü milliyetçi Bulgar şefi Stan Boulos bu kollejde yetiştirilmişti. Ayrıca gizli çalışan Hınçak Cemiyeti de bu misyonerlerden teşvik ve tahrik görüyordu. 2. Abdülhamit bu uğurda hatıralarında şunları yazıyor: "Ermeniler harici tesirlerle isyana sürüklenmişlerdir. Ermenilerin isyan edebilmesi için bu işin evveliyatı olması gerekir. İmparatorluğumuzun doğusunda Protestan dinini yaymak gayesiyle vaazlar veren Anglo-Amerikan Misyonerler, Müslüman halkı tahrik etmişlerdir. Daha sonra Ermeniler de aynı küstahça harekete devam etmeye çalışmışlar ve aynı şekilde cezasız kalabileceklerini zannetmişlerdir."⁸⁴

Türkiye' de misyoner mekteplerinin ilk açıldıkları zamanlarda bulunanların talebeleri Hıristiyan çocukları idi. Robert Koleji'nin talebelerinin çoğu Bulgar , Ermeni ve Rumdu. Merzifon Kolejinde ise, bütün talebe Rum ve Ermeniydi. Bu kolej , Pontusçuluğun gelişmesine sebep olduğu gibi, Ermeniciliğe de kaynaklık ve yataklık yapmıştır, Ermeni komitacılarının bir kısmı bu okullardan yetişmiş , Rusya ve batı devletlerinin hizmetinde Türkiye aleyhine faaliyete başlamışlardır. Ermeni isyanlarının yoğun olduğu günlerde, Anadolu'nun büyük bir kısmını gezen ve Merzifon'a da uğrayan İngiltere'nin Erzurum konsolosu Robert Graves'in hatıralarında yer aldığı üzere, Merzifon ve civarında faaliyet gösteren Hınçak ve Taşnak gibi "Gizli Cemiyetler" Merzifon Amerikan Koleji'nin misyonerleri ile sıkı ilişkiler içerisinde bulunuyorlardı. Amerikalı Profesör Earle' nin şu ifadeleri, misyonerlerin Türkiye'deki gerçek gayelerini ortaya koyan bir ifadedir: "Bu misyonerler ve din adamları,

⁸⁴ Sultan Abdülhamit . *Siyasi Hatıratım*, Hareket yayınları. İstanbul, 1974. s. 64 -65

dünyanın hiçbir ülkesinde Türkiye'deki kadar emperyalizme hizmet etmemişlerdir."⁸⁵ Misyonerlerin Ermenileri Türkiye aleyhinde kışkırtmaları üzerine misalleri çoğaltmak mümkündür.

Bütün bu izahlarımızdan sonra , sorunun başlangıç noktasını, ' Osmanlı Devleti'nde huzur ve saadet içerisinde olan Ermenilerin değil, Rusya Ermenileri ile Ermeni davasından yararlanmak isteyen Avrupa Devletlerinin çabaları oluşturmaktadır' ⁸⁶ diyebiliriz.

E. ERMENİ KOMİTELERİ VE GÖNÜLLÜ FAALİYETLERİ

Savaş başlar başlamaz herkes kendince bir hesap içine girmiştir. Ermeniler, Türk hatta Rus ve İran hakimiyetinden kurtularak bağımsız bir Ermenistan kurmak için harekete geçmişlerdir. İtilaf Devletleri, hem içerideki, hem dışarıdaki Ermenileri silahlandırıp bağımsızlık vaat ederek Osmanlı Devleti'ni kısa sürede saf dışı etmek üzere faaliyetlerini yoğunlaşmışlardır. Osmanlı Devleti ise, savaş sebebiyle son verdiği ıslahat baskılarına karşılık , Ermenilerin cephede cephe gerisinde başlattıkları terör hareketlerini etkisiz kılmak, hem Türk, hem de Ermeni teb'asını bunlardan korumak amacıyla başka bölgelere nakletmek ve birçok cephede İtilaf Devletleri' yle savaşmak durumunda kalmıştır.

Yukarıda da temas ettiğimiz üzere, bir taraftan komiteler, diğer taraftan da içerideki ve dışarıdaki kiliseler, bağımsız bir Ermenistan'ın kurulması için bundan daha iyi bir bahane bulunamayacağı kanaatine varmışlardır.⁸⁷ Bu amaçla daha 1914 Haziran'ında Erzurum'da yapılan kongresinde Taşnaksutyun, İttihat ve Terakki Hükümeti'nin Hristiyan unsurlara ve özellikle Ermenilere karşı eskiden beri takip ettiği iktisadi, sosyal ve idari politika ve ıslahatı uygulama konusundaki tutumunu bahane ederek İttihad ve Terakki'ye karşı muhalefet etmeye, onun siyasi programını tenkit etmeye, kendisine ve teşkilatına karşı şiddetle mücadele etmeye karar vermiştir.⁸⁸

Bu karar, savaşın ilk günlerinden itibaren sadece Taşnaksutyun tarafından değil, Hınçak , Reforme Hınçak, Ramgavar komiteleri, Ermeni gönüllüleri, çeteleri

⁸⁵ Doğan Avcıoğlu, **Milli Kurtuluş Tarihi**, C: 1, 1974 s. 290.

⁸⁶ Yılmaz Öztuna , **Türkiye Tarihi**, C: 12, Hayat Yayınları, İstanbul. 1968. s. 142

⁸⁷ İttihat ve Terakki Kongresi. 1332 Senesi . İstanbul, 1332 (1916). s. 13-14.

⁸⁸ Uras , s..579)

tarafından da uygulamaya konulmuştur. Böylece Osmanlı Devleti'nin siyasi ve askeri durumu hakkında casusluk yapmışlar ve Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis gibi savaş sahası olması muhtemel vilayetlerde bulunan Ermenilerin büyük bir kısmı kendi silahlarıyla, silah altına alınanlar ise, firar ederek Ruslara katılmışlardır. Sınır boylarında Ermeni çeteleri saldırıya geçmişler, Erzincan ve civarındaki Ermenilerin dörtte üçü doğrudan doğruya veya İran üzerinden Rusya'ya geçmişlerdir. Osmanlı ordusunda silah altına alınmalar ise, firar edip yollarda rastladıklarına ve çevreye saldırmışlardır. Sadece Türkiye'deki ve Rusya'daki Ermeniler değil, aynı zamanda İran, Romanya, İtalya, İngiltere ve Amerika'daki Ermeniler de gönüllü alayları kurmuşlar ve Kafkas cephesine katılmışlardır.

Bu arada Ermeni komiteleri Osmanlı topraklarındaki şubelerine şu talimatı vermişlerdir:

*"Rus ordusu hududdan ilerler ve Osmanlı askerleri çekilirse, her tarafa birden eldeki vesait ile (vasıtalarla) kıyam olunacak (baş kaldırılacak) , Osmanlı ordusu iki ateş arasında bırakılacak, mebani ve müessesat-ı emiriyye (binalar ve resmi daireler) bombalarla berhava edilecek (uçurulacak) , yakılacak, Hükümetin kuvveti dahilinde işgal olunacak, levazım kafileleri örülecek (tir). Bilakis Osmanlı Ordusu ilerlerse, Ermeni askerleri silahlarıyla Ruslara iltica edecek ve kıtalarından firarla çeteler teşkil edeceklerdir."*⁸⁹

Rus uyruklu Ermeniler tarafından örgütlenen, Hınçak komitesinin siyasi programını incelemek bize onların ne olduklarını ve ne yapmak istediklerini ve sonra da ne yaptıklarını açıklamak açısından faydalı olacaktır.⁹⁰

" Ermenilerin çoğunluğunun bulunduğu Türkiye Ermenileri ve onların yaşadıkları yerler, vatanımızın en geniş topraklarıdır. Davamız, Berlin Antlaşmasınının 61. maddesiyle bir hak durumuna gelmiş ve diğer devletler tarafından da tanınmıştır. Osmanlı Devletinin zayıflaması nedeniyle, parçalanması söz konusu olduğundan ,aşağıdaki hususları gerçekleştirmek tarihi bir zorunluluk olmuştur:

a. Ermeni komitecileri bütün çabalarını Ermeni davası için harcayacaklardır.

⁸⁹ Ermeni komitecilerinin ss. 96-97.

⁹⁰ Ataç Arşivi , no. ½ .KIs.292 .Dos. 1190, F. 1-3

b. Bu duruma göre ihtilalin uğraşı sahası Türkiye’de yaşayan Ermenilerin sahası olacaktır.

c. Ermenilerin geleceklerini Osmanlı Devletinin kaderinden ayırmak gerekeceğinden , Ermenilerin ilk amacının koşulu Ermeni bağımsızlığıdır. “

Yukarıda belirtilen hususlardan dolayı , bu komitelerin amaçları ve faaliyetleri hakkında başka bir şey söylemeye gerek olmadığı kanısına varılmıştır.

Üçüncü Bölüm

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINDA ERMENİLER VE TEHCİR OLAYI

A. SAVAŞ'TA ERMENİ İSYANLARI VE İHANETLERİ

Savaş öncesi Rusya'nın ve Ermeni Komiteleriyle, kilise okulları ve çetelerin yürüttükleri propaganda, teşkilatlanma ve silahlanma faaliyetleri, savaş başlar başlamaz hemen uygulamaya konulmuştur. Bu amaçla Rusya'da Kafkaslar' da toplanan "gönüllü subayları"na siyasi sebeplerle Rus Hükümeti tarafından Sibiryaya sürülmüş 180 bin Ermeniyle, Osmanlı Devleti'nden bir çok kişi katılmıştır. Bunların en faal reisleri ise, savaş başlarında Rusya'ya kaçan ve "Armen Garo" takma adını kullanan Osmanlı Erzurum Meb'usu Krakin Pastırmacıyan, Antratik (General) , Zangezoru Şabaş Orbelyan , Yüzbaşı Melik, Karabağlı Avan Han (General), Tarahanof Kardeşler, Atabekof, Monuşak Kadın , Arkepiskopos Manuçaryan, Doktor Paşayan, Sarkis Parsehyan, Şahrikyan, Hajuk, Hraç,Zohrap,Murad(Hamparsum Boyacıyan) Osmanlı Van Meb'su ve Taşnaksutyun yetkililerinden V. Papazyan....idi.⁹¹

Ermeni komiteleri ve çetelerinin yaptıkları faaliyetler ise, Osmanlı ordusundan silah ve cephanelerle firar etmek, aktif gücü savaşta bulunan köy ve kasabalarda katliam, mezalim yapmak;evleri, tarım ürünlerini, hayvanları yakmak, öldürmek;savaştan Türkleri bu şekilde tedirgin ederek cepheyi terke zorlamak; cepheden dönen yaralı , sakat askerleri katletmek; askerleri sevkiyat ve ikmal yollarını ele geçirmek; Ermenilerden ve bazı aşiretlerden gönüllü olarak veya zorla çeteler teşkil ederek cephe gerisinde Osmanlı ordusunu vurmak : İtilaf Devletleri lehinde casusluk yapmak, onların ordularına katılmak; tahliye etmek ve suçu Müslümanlara yüklemek; Müslümanların moralini bozacak propagandalar yapmak ve ele geçirdikleri yerlerde hemen teşkilatlanarak Ermeni hakimiyetini kurmaktır. Bu amaçla teşkilatlanmaları sağlanan Ermeniler, seferberlik ilan edilir edilmez hem Osmanlı toprakları içinde, hem de dışında hemen harekete geçmiştiler;gönüllüler, çeteler halinde Kafkaslar' da ve Anadolu'nun bir çok yerinde yüz binlerce müslümanı, yaşlıları, çocukları, kadınları,

⁹¹ İttihad ve Terakki Kongresi, ss. 13-14; Uras . ss.591- 595.

kızları, cepheden dönen yaralıları, sakatları sistemli olarak katletmişler; köyleri, kasabaları yakmışlar, yıkmışlar,yakmışlar; orduyu arkadan vurmuşlardır. Faaliyetlerine katılmayan Ermenileri ve Türk olmayan diğer unsurları da öldürmekten çekinmemişlerdir. Gözleri dönmüş Ermeni komitecileri , Zeytun (Süleymanlı-Maraş)'da , Kayseri'de, Bitlis'te, Sivas'ta, Trabzon'da, Ankara'da , Adana'da, Urfa' da, İzmit- Adapazarı'nda , Bursa'da , Musa Dağı'nda...insanlık dışı faaliyetlerde bulunmuşlardır.

' Ermeniler ve destekçileri tarafından genellikle mesnetsiz, belgesiz olarak yazılan ve yüzyılımızın ilk çeyreğinde 3000.000 ve son zamanlarda da 1. 500.000 olarak ifade edilen sözde "Ermeni Katliamı" 'nın tutarsızlığı hakkında yerli yazarlar tarafından da bir çok eser yazılmasına rağmen, Ermeniler tarafından katledilmiş olan ve sayıları 1.000.000'u geçen Müslümanlar , Türklerle ilgili pek araştırma yapmamışlardır. Hatta masum insanların öldürülmesini tasvip edip etmedikleri, ihanet etmek istemedikleri, dokuz yüzyıl beraber yaşadıkları Türklere silah çekmek istemedikleri veya isyancılara yardım etmedikleri için Ermeni komiteleri , çeteleri tarafından öldürülen Ermeniler veya diğer unsurlardan pek çok insan vardır.'⁹²

B. TEHCİR (SEVK VE İSKAN, TENKİL) OLAYI

1878'den itibaren hem Batılı Devletler'in, hem de içeride ve dışarıdaki Ermenilerin yoğun faaliyetleriyle ortaya atılan "Islahat Meselesi ", 1915 Mayısından itibaren günümüze kadar yerini yeni bir formüle bırakmıştır: "Ermeni Katliamı". Birincisiyle "hakları ellerinden alınan, zulmedilen, hor görülen, öldürülen ermeni"imajı Ermeni ve Batılı literatürlerine mal edilmek istenirken, ikincisiyle de "sürülen, toplu olarak katledilen ermeni" tablosu özellikle Batı kamuoyuna benimsetilmeye çalışılmaktadır.⁹³

Bu iki efsanenin zihinlerde yer etmesi için bir taraftan Ermeniler , diğer taraftan da Anadolu üzerinde emelleri olanlar, ellerine geçen her fırsatta insan üstü gayretler sarf etmişlerdir. Olaylar çarpıtılarak , abartılarak ve çoğu defa da tersine

⁹² Süslü , s. 70

⁹³ Süslü, s.97

çevrilerek kullanılmaya çalışılmıştır. Böylece sözde” mezalim” olayları da bir çığ gibi büyütülerek günümüze kadar taşınmıştır.

Osmanlı Devleti, ne de milleti tarafından hiçbir devirde bu iddia ile katledilenler, yerlerinden, yurtlarından edilenler, bebeğinden, yaşlısına kadar kökü kazınmak istenenler hep Anadolu’daki veya Kafkaslar’ daki Müslümanlar olmuşlardır.

Savaş sırasında öldürüldüğü klasik Ermeni kaynaklarında 300.000 olarak ifade edilen Ermeni sayısı, bazı yeni kaynaklarında abartılarak 1. 500.000 veya hatta son zamanlarda 3.000.000 olarak gösterilmeye çalışılmaktadır. Bunlardan sadece birkaçını gözden geçirmek Ermenilerin asılsız iddialarını ortaya çıkarmaya yeterli olacaktır.

Patrikhanenin veya konsolosluklardaki Ermeni tercümanların haber kanalı olan 5 Eylül 1915 tarihli New York Times’ta 1. 500.000 Ermeni’nin açlıktan helak olduğu, yine aynı gazetenin 24 Eylül 1915 tarihli nüshasında 500.000 Ermeni’nin helak olduğu ve 7 Ekim 1915 tarihli nüshasında 800.000 Ermeni’nin imha edildiği ifade edilmiştir.

Ermeni yazar Dr. Sarkissian ise, 1970 yılında “Türkiye’de Soykırım” adıyla yayınladığı makalesinde ⁹⁴1915 yılında 500.000 Ermeni’nin katledildiğini, geri kalanların da sistemli bir şekilde çöllere sürülerek açlığa ve ölüme terk edildiklerini ve böylece 2.000.000 civarındaki Ermeni’nin yok edildiğini öne sürmüştür.

Bir hukuk Doktoru olan Baghdjian ise kendince benimsediği “hukuki bir sonuca” göre 1915-1916 yıllarında 1.500.000 Ermeninin sürüldüğünü, soyulduğunu ve 1.500.000 Ermeninin katledildiğini iddia etmiştir.

Osmanlı Devletindeki Ermeni nüfusunun miktarı , göç ettirilen veya katledildiği iddia edilen Ermeni sayısı hakkındaki bu farklılıklar olayın gerçek dışı olduğunu göstermektedir.

Halbuki Erzurum, Kars, Van, Bitlis, Muş’tan, Adıyaman’a , Sivas’a, Kayseri’ye Ankara’ya kadar uzanan bölgelerde Ermeniler tarafından katledilmiş

⁹⁴ A:O: Sarkissian, “Genocide in Turkey”, Eylül 1970, c.3. numara 16, London.

Türlere ait 100'e yakın toplu mezar mevcuttur. Bunlardan açılan ilk beşinde binlerce ceset ve bulgu çıkmıştır.⁹⁵

Bu bölümde yerli ve yabancı belgelere ve zaman zaman Ermeni kaynaklarına da dayanarak tehcir adıyla meşhur olan olayın hangi şartlarda ve nasıl yapıldığını incelemeye çalışacağız.

1. Tehcir Terimi

Arapça asıllı olan kelime “hecera” fiilinden türeyen rubai (dört harfli) bir mastar isimdir. Bir yerden başka bir yere göç ettirmek, hicret ettirmek (immigration, emigration) manasını taşır. Fiilde bir sürgün bir “deportation”manası yoktur. Zira bu mana, Arapçada “neyf,ibad, itikal, isikar”gibi mastarlarla ifade edilmiştir. Zaten tehcir diye meşhur olan kanunun adı da aslında “sevk ve iskan”kanunudur. Olayın anlatımında sık sık “tenkil”(nakletme)tabiri de kullanılmış ve hiçbir zaman Batı dillerinde sürgün anlamındaki karşılığı olan sonuncu Arapça tabirler kullanılmamıştır.⁹⁶

Buna rağmen bilmeyerek veya çoğu kez olay dramatize edilmek amacıyla Ermeniler ve bazı Batılı yazarlar tarafından sürgün manasına gelen sonuncu terimler seçilmiştir. Bütün bunlar maksatlı olarak yapılmaktadır.

Batı dillerindeki sürgün manasına gelen terimlere, Türk tarihinden bir örnek vermek gerekirse, İtilaf Devletleri tarafından Malta'ya sürülüp mecburi ikamete tabi tutulan hatta harp esirleri gibi muamele gören bir çok Osmanlı idarecisinin durumunu gösterebiliriz. Halbuki Ermenilerin kendilerine hakim olan Türkler hariç ,birçok devlet tarafından sürüldüklerine, haklarının ellerinden alındığına hatta katledildiklerine dair pek çok örnek mevcuttur.

2. Osmanlı Devleti'nin Tehcir Öncesinde Aldığı Tedbirler

Öteden beri teşkilatlanma ve silahlanmalarını Osmanlı Devleti sınırları dışında ve içinde , Batılı Devletler' in maddi ve manevi desteğinde sürdürmüş olan Ermeniler, 1. Dünya Savaşı başlar başlamaz fiili hareketlerini yoğunlaştırmışlardır. Bir taraftan Osmanlı Ermeni Milletvekilleri ve Devlet kademesindeki diğer yetkililer, Patrikhane,

⁹⁵ Kars'ın Iğdır İlçesi Oba Köyünde ve Erzurum'un Alaca ve Yeşilyayla köylerinde açılmış olan bu toplu mezarlardan çıkarılan cesetler ve bulgular, bugün **Erzurum Müzesi'nde Ermeni Katliamı Seksiyonu'nda** sergilenmekte olup, Van Müzesi'nde de aynı isimli bir seksiyon açılmıştır.

⁹⁶ Süslü . s.99

kilise papazları ve yabancı konsolosluk mensupları gizliden gizliye bu faaliyetleri yönetirken, diğer taraftan da komiteciler, bunların teşkil ettikleri içeride diğer çeteler, dışarıdaki “gönüllü alayları”, öğretmenler, papazlar, ticaret ve sanayi erbabı ve Ermeni halkının önemli bir kısmı da hareketi gerçekleştirmişlerdir.⁹⁷

Sistemli olarak köylere kadar iletilen talimatların esasını şu hususlar teşkil etmiştir.⁹⁸

1-Kim olursa olsun her Ermeni asıllı ihtiyaçlarından bazılarını bile satmak suretiyle silahlanmalıdır.

2-Seferberlik ilanıyla silah altına çağırılan Ermeniler, bu çağrıya uymayacaklar ve çevresindeki halkı, Müslümanlar dahil, orduya katılmaktan men edecektir.

3-Her ne suretle olursa olsun silah altına alınmış olan Ermeni askerleri ordudan firar edip ermeni çetelerine veya gönüllü birliklerine katılacaklardır.

4-Rus orduları sınırı geçer geçmez komiteciler, firariler ve çeteler Rus ordusuna katılarak onlarla birlikte Osmanlı Ordusuna saldıracaklardır.

5-İkmal yollarını ve telgraf hatlarını kesmek suretiyle Osmanlı Ordusunun iş ve istihbaratını sekteye uğratacaklardır.

6-Cephe gerisinde iki yaşına kadar olan bütün Müslümanları gördükleri yerde ve her fırsatta katledeceklerdir.(halbuki olaylarda iki yaşından küçüklerin, hatta anne karnındaki ceninlerin bile katledildiği sık sık görülmüştür).

7-Müslüman halkın yiyecek, mal ve mülkünü ele geçirecek , yakıp yıkacaklardır.

8-Terk edecekleri ev tarım ürünleri, kilise ve hayır kurumlarını yakıp bunları müslümanlar yapmış gibi propaganda yapacaklardır.

9-Resmi daireleri kundaklayacaklar, Osmanlı zaptiye ve jandarmalarını pusuya düşüreceklerdir.

10-Cepheden yaralı dönen Osmanlı askerlerini öldüreceklerdir.

⁹⁷ Yusuf Hikmet Bayur. **Türk İnkılabı**, İstanbul, 1973, ss. 12-21

11-Şehirlerde, kasabalarda ve köylerde isyanlar ve ihtilaller çıkaracaklardır.

12-Müslüman asker ve sivil halkın morallerini bozup göçe mecbur edeceklerdir.

13-Bomba ve silah imal veya tedarik ederek bütün Ermenileri silahlandıracaklardır.

14-Ermenilerin yaptıkları isyan ,ihtilal ve katliamların faturasını müslümanlara çıkararak bunu özellikle dış kamuoyunda neşredeceklerdir.

15-İtilaf Devletleri hesabına casusluk ve rehberlik yapacaklardır.

Bütün bu direktifler uygulamaya konulup bir çok kanlı olay Anadolu'nun bir çok kesiminde başlatılınca Osmanlı Hükümeti savaşta olmasına rağmen Ermenilerin bu yaptıklarına çok sert tedbirler almayıp dokuz ay boyunca olayları mahallinde yatıştırmaya çalışmıştır.

Diğer taraftan hükümet İtilaf Devletleriyle işbirliği içinde olaylar çıkaran Ermenilerin yatıştırılması ve iç emniyetin sağlanması amacıyla parlamentodaki Ermeni mebuslara müracaat etmiş bunların aracılığıyla komitecilerin uyarılmasını istemiştir .Aynı uyarı Patrikhaneye de yapılmıştır. Fakat bütün bunlar hükümetin güçsüz olduğu, olayları engellemekten aciz olduğu şeklinde yorumlanmış ve olaylara hız verilerek Ermenilere haksız muameleler yapıldığı iddia edilmiştir.

Osmanlı Hükümeti'nin bütün bu iyi niyetine rağmen olayların artması bir çok cephede savaş halinde bulunması, isyanların ihanete dönüşmesi söz konusu olunca Osmanlı Devleti bu olaylara karşı kesin tedbirler almıştır. Bunlardan ilki 24 Nisan 1915 tarihinde ermeni komite merkezlerinin kapatılmasını , evrakına el konulmasını ele başlarının tutuklanmasını ön gören emirnamenin gönderilmesi olmuştur.⁹⁸ Bahsedilen emirname, isyan çıkan on dört ilin valiliğine gönderilmiştir. Ve Ermeni komiteleri kapatılarak 2345 kişi devlet aleyhine faaliyette bulunmaktan tutuklanmıştır. İşte bu gün Ermenistan Cumhuriyeti dışında yaşayanların her yıl "Ermeni soykırımı yıldönümü" diye andıkları 24 Nisan tarihi 2345 komitecinin tutuklandığı tarihtir. Doğu Cephesinde Ermeni asıllı vatandaşlarının ihanetine uğrayan Osmanlı Hükümeti

⁹⁸ Genelkurmay ATASE Arşivi, Nu. 1/2, Kls.2703, Dos.308.Fih.21-18;Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılabı...ss.12-21

tutuklamalardan sonra 27 Mayıs 1915 tarihli bir kanun çerçevesinde de Doğu Anadolu'da savaş bölgesi hattı içinde kalan bölgelere, Suriye'ye sevk etmiştir. Tehcir uygulaması Ermeni çevreleri ve hasım devletlerce "Ermeni Katliamı" olarak adlandırılmış ve Osmanlılara karşı büyük bir propaganda kampanyası başlatılmıştır. Oysa tehcir güvenlik nedenleriyle belirli bir grubun belirli bir yerde ikamete mecbur bırakılması uygulamasından ibarettir. Bu önlem ülkesinin güvenliği ve toprak bütünlüğü açısından benzer tehlikelerle karşılaşan tüm devletlerin başvurduğu bir uygulamadır. Başta ABD olmak üzere 2. Dünya Savaşı'nda bile çok sayıda devlet tarafından aynı önleme başvurulmuştur.

Osmanlı Hükümeti tehcir sırasında vukuu bulabilecek herhangi bir aksaklığı gidermek amacıyla bir çok önlem almıştır. Öte yandan , savaş günlerinin güç koşullarını, araç , yakıt, gıda, ilaç ve diğer imkanların yetersizliğini , ağır iklim şartlarını ve tifüs gibi salgın hastalıkların yol açtığı tahribatı da göz önünde tutmak gerekir. Örneğin: 90.000 kişilik bir Osmanlı Kolordusu' nun Doğu Cephesinde sırf soğuk ve salgın hastalıktan kırıldığı unutulmamalı, bu güçlüklerin sadece Ermeniler için değil , tüm Osmanlılar için eşit ölçüde olduğu kabul edilmelidir.

3. Tehcir Kanununun Çıkarılmasının Nedenleri Ve İçeriği

Daha önce de bahsedildiği gibi, Osmanlı Devleti 1. Dünya Savaşı başladığı sırada Ermeni komitecilerin kışkırtmalarıyla memleketin çeşitli yerlerinde isyanlarla karşı karşıya kalmıştır. Osmanlı Devleti başlangıçta , ilgili makamlara uyarılarda bulunmuş, fakat bundan bir sonuç alamayınca daha güçlü tedbirler almak gereği duymuştur. Gerekli görülecek tehlikeli kimselerin ,ferden veya toplu halde ,devlet güvenliğini tehdit etmeyen bölgelere zorunlu olarak gönderilmesi gerekmektedir. İşte tehcir kanunu bu maksatla çıkarılmıştır. Osmanlı Devleti 1. Dünya Savaşı başladıktan ve her tarafta Ermeni hareketi görüldükten sonra ,uzun incelemeler sonucu buna karar vermiştir. Tehcir kanunu için başlıca üç sebep sayılabilir :

- a. Mecburi göçten iki ay önce itilaf devletlerinin Çanakkale harekati başlamıştı. Osmanlı Devleti her taraftan düşmanla çevrilmişti.
- b. İtilaf devletleri bilhassa Ruslar Ermenileri silahlandırmışlardı.

⁹⁹ Başbakanlık Arşivi . Babıali-Dahiliye Nezareti-Emniyet-İ Umumiye Müdiriyyeti Kalemi, Dosya 52/96-98; Genelkurmay ATASE Arşiv, No. 1/2, Kıs. 401, Dos. 1580, Fih. 9-3.

c. Özellikle Çanakkale 'de itilaf devletlerinin taarruzu başlayınca Osmanlı Ermenileri ,ihtilal komitelerinin önderliğinde Rusların yanında yer aldılar ve çeteleri organize ederek terörist faaliyetlerde bulundular.¹⁰⁰

Nisan ayında Van'da isyan başladı. Bu bir alarm niteliğindedir. Bu olaydan sonra ordunun ve devletin güvenliğini sağlamak amacıyla tehcir kanunu çıkarılmıştır. Kanun 14 Mayıs 1915' de yürürlüğe girmiştir. Kanunun metninde bu kanunun sadece Ermenilere uygulanacağına dair hüküm yoktur. Hükümetin icraatlarına karşı çıkan ,emirlerine itaat etmeyen, casusluk yapan ve silahlı direnmede bulunanlar, tek tek veya topluca diğer yerlere sevk ve iskan edilecekti.

Bazı Ermeni yazarlar mecburi göçün Ermenileri imha maksadıyla yapıldığını yazarlar. Bunun inanılacak hiçbir tarafı yoktur. Bir kere tehcir kanunu ermeni isyanlarından sonra çıkarılmıştır. Ermenilerin dediği gibi ' Bizi zorla göç ettireceklerdi, biz ondan dolayı isyan ettik.' gibi bir şey söz konusu değildir. Ermeni komitacı Papazyan ' ın dediği gibi,göçe Ermenilerin Türk devlet ve milletini yok etmek maksadı ile Ruslarla işbirliğine girmesi olmuştur.¹⁰¹

Ayrıca mecburi göç ülkenin her tarafına uygulanmamıştır. İstanbul'da isyancılarla ilgili sadece 2345 kişi mecburi göçe tabi olmuşlardır. İzmir' de, Orta Anadolu'da ve Güneyde oturan Ermeniler göçe tabii olmamışlardır.

Ermeni katliamı diye dile dolanan itham vesikasının dayanağı, İngilizlerin yayınladıkları 'mavi' kitaptır. Propaganda maksatlı çıkarılan bu kitap olayları tek taraflı değerlendirmektedir. Bu tarihte İngilizler, Çanakkale' de başarısız olmuş, Kut-el Amara' da esir edilmişlerdir.

Ermeni göç olaylarında haksız yere itham edilen ve sonunda da bir Ermeni kurşunu ile hayatını kaybeden Cemal Paşa hatıralarında şöyle yazmaktadır:

' Benim Ermenilere ne kadar iyi davrandığımı herkesten daha fazla Zaven Efendi bilir. Pera Palas otelinde beni ziyarete gelerek patrikhanenin takdirini bana sunmuş ve bütün Ermeniler adına teşekkür etmişti.'¹⁰²

Fakat aynı Cemal Paşa bir Ermeni kurşunu ile hayatını kaybetmiştir.!

¹⁰⁰ Karal . s.16

¹⁰¹ Uras . s. 606-608

¹⁰² Hanza Eroğlu . *Türk İnkılap Tarihi* , Ankara . 1990 . s. 160

27 Mayıs 1915 ' te Osmanlı Devleti tehcir kanunu çıkartmıştır. Kanunun içeriği ise :

Madde 1. Sefer zamanında ordu,kolordu ve tümen komutanları ve bunların vekilleri ve bağımsız bölge komutanları, halk tarafından herhangi bir şekilde hükümet emirlerine ,yurt savunmasına,mevcut düzene ,ve güvenlik işlerine karşı durum alan,ve silahla saldıran ve direnenleri görürse, hemen askeri kuvvetlerle karşı koyacaklardır.

Madde 2 Ordu, Kolordu Ve Tümen komutanları askeri nedenlere dayanan casusluk ve hainliklerini hissettikleri bölge halkını tek tek veya toplu halde,memleketin diğer bölgelerine gönderebilirler ve oralara yerleştirebilirler.

Madde 3 Bu kanun yayınlandığı tarihten ibarettir.

Görüldüğü gibi tehcir kanununda sırf Ermeniler için hiçbir madde yoktur. Asayiş ve huzuru bozan herkes tehcire tabi olacaktır.

Dördüncü Bölüm

BELGELERLE ERMENİ MEZALİMLERİ VE HALK ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Bu bölümde de yerli ve yabancı belgelerle yapılan Ermeni Mezalimleri anlatılmaktadır. Aynı zamanda mezalimlere şahit olmuş kimselerin ifadelerine ve yapılan kazılardan elde edilmiş bilgilere başvurularak mezalime uğrayanların kimler olduğu hakkında bir fikre ulaşılmakta ve mezalimin bu kimseler ve onların yaşayan akrabaları ile yöre insanı üzerindeki etkileri incelenmeye çalışılmaktadır.

A. KARS İLİ VE ÇEVRESİNDE ERMENİ MEZALİMİ VE ETKİLERİ

Ermeni birliklerinin 1877-1878 tarihindeki Osmanlı-Rus sınırı gerisine çekildikten sonra, bölgedeki Müslümanlar mezalime uğramışlardır. Sarıkamış'ta çalıştırılmakta olan 1800 Türk esiri birbirinin ardı sıra öldürülmüşlerdir.

Sarıkamış, Kars, Gümrü, Kağızman, Ardahan ve Ahılkelek bölgeleri birer fecaat sahnesi olmuştur. Sarıkamış ve Kars yakılmıştır. Bu bölgelerde yapılan Ermeni Mezaliminin özeti aşağıdadır:¹⁰³

1. 29 Nisan 1918 tarihinde Gümrü' den 500 araba ile Ahılkelek'e nakledilmekte olan 3000 kadar kadın, ihtiyar, çocuk ve erkek yolda öldürülmüşlerdir.

2. 1000 asker, iki makineli tüfek ve iki toptan ibaret bir Ermeni kuvveti, Kağızman'ın doğusundaki Kulp¹⁰⁴ ve Erivan bölgesindeki Müslüman köylerini yakıp yıkmış, kadın, çocuk ve erkeklerini öldürmüştür.

3. 1 Mayıs 1918 tarihinde 100 kadar Ermeni atlısı , Şiştepe¹⁰⁵, Dörkene¹⁰⁶ ve civarından Müslüman 60 kişiyi (çocuk, kadın ve erkek) öldürdü.

¹⁰³ H.Kemal Türközü , **Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezalimi** ,Ankara , 1982 . s. 81

¹⁰⁴ Kars iline bağlı, bugünkü Tuzluca ilçesi.

¹⁰⁵ Erivan (Revan) 'da bir köy.

4. 25 Nisan 1918 tarihinde Kars'ın doğusundaki Subatan köyünde büyük-küçük 750 Müslüman'ı balta ve bıçakla öldürdükten sonra ateşte yakarak şehit ettiler.

5. Magosto ¹⁰⁷ ve Alaca ¹⁰⁸ köylerinde 100'den fazla kadın ve çocuk aynı şekilde feci surette öldürülmüşlerdir.

6. Tekneli ¹⁰⁹ , Hacıali ¹¹⁰ , Kaloköy ¹¹¹ Harabe, Vagor, Yılanlı ¹¹² Kinak ¹¹³ köyleri halkı tamamen öldürülmüşlerdir.

7. 1 Mayıs 1918 tarihinde Ahılkelek çevresindeki Acarraça, Dangal, Mulanı, Murcahit, Padıgna, Havur ve Kumrus köyleri yakılmış, halkı da tamamen öldürülmüştür. Arpaçay' ı üzerindeki Kherkinefski 'nin kuzeyindeki Yoğurtlu ve Erivan'ın kuzeydoğusundaki Şamran ve çevresindeki köylerin halkı Ermeniler tarafından öldürülmüş , köyler tamamen yakılıp yıkılmıştır.

8. Kars'taki Türk esirlerinden bir kısmı Kars'ta ve bir kısmı da Gümrü 'de süngü ile feci şekilde öldürülmüştür.

Borçalı ¹¹⁴ kazası merkezinden Matoyef imzasıyla III. Gürcü Piyade Tümeni Komutanlığı'na yazılıp , aslı ele geçirilen 17 Nisan 1918 tarihli Rapor' da, Ermeni mezalimine ait aynen şu cümleler geçmektedir:

“Ermeniler , emre ve disipline bakmayarak birkaç Müslüman köyünü yaktılar. Bunu yapanlar bulunamadı. Abbastuman'dan ve Borcom ¹¹⁵ dan telgraf ve telefon görüşmeleri kesilmiştir. Bir tarafa çıkmak mümkün olmuyor. Köylüler bizden imdat istiyor, bende imdada gidecek kuvvet yoktur.”

¹⁰⁶ Gümrü'de Düzkent denilen köy.

¹⁰⁷ Kars'ta Arpaçay'ın sağında Magazberd adı verilen kale yöresi.

¹⁰⁸ Kars-Digor ilçesine bağlı köy.

¹⁰⁹ Kars merkez bucağa bağlı köy.

¹¹⁰ Kars merkez bucağa bağlı köy.

¹¹¹ Kars merkez bucağa bağlı bugünkü Derecik köyü.671 nüfuslu Kalaköy'den kurtulabilen 11 kişiden birisi olan Aşık Kahraman (1863-1944). bu köyde 360 kişinin bir samanlığa doldurularak , 15 Nisan'dan sonra nasıl yakıldığını, acıklı bir destanla anlatmaktadır.(bknz.. M. Fahrettin Kızıoğlu, **Edebiyatımızda Kars-II. Kitap**, İstanbul 1958, ss. 123-124).

¹¹² Kars – Arpaçay ilçesi Başgedikler Bucacı'na bağlı köy.

¹¹³ Kars – Arpaçay ilçesi Başgedikler Bucacı'na bağlı bugünkü Yalçınlar köyü.

¹¹⁴ Tiflis ili'ndeki Borçalı.

¹¹⁵ Ahıska kuzeyinde.

Bundan başka Bakü (İslam) Cemiyet-i Hayriyesi' nin XXXVI. Kafkas Tümeni Komutanlığı 'na gönderdiği Mektup'ta da şöyle denilmektedir :¹¹⁶

“Erivan vilayetindeki Müslümanlar 'ın yok edilmekte oldukları, 30'dan fazla Müslüman köyünün yakılıp , halkın öldürüldüğü ve Erivan'dan kaçarak gelen yaralı ve hasta göçmenlerin sayısının günden güne çoğalmakta ve sefalet ve perişanlık içinde yüzmekte olduklarından, bunlara sığınacak ve barınacak yer gösterilmesi...”

Ermeni birliklerinin bu vahşi davranışlarına karşı, Türk birliklerinin tutum ve davranışlarına karşı, Türk birliklerinin tutum ve davranışları hakkında Kutayıs valisi Çıkışvili' nin Kutayıs vilayeti ile merkeze bağlı olan yerlere yazdığı telgraflardan dikkate değer bölümler aşağıya çıkarılmıştır¹¹⁷

“Türkler kesiyor, öldürüyor, diye söylentiler çıkıyor. Ben size bildirim ki , bu doğru değildir. Türk hükümeti ve Türk askerleri kendi halinde duranlara, hiçbir şey yapmaz ve ilişmez. Mal ve mülkünü de koruyarak, kendilerine yardım eder. Halkın evlerine gelmesini, sahipsiz kalan evlerdeki eşyalarına sahip olmalarını ve bunların zayi olmakta bulunduğunu, Türk Hükümeti bize bildiriyor.

Trabzon'dan ve Batum' dan askerler silahlarını atarak kaçtılar. Bu utanılacak bir şeydir. Bu husus Azergueti Muharebesi'nde pek fena bir şekilde görüldü. Muharebe büyük-küçük herkes durumunu korumalıdır.”

Bundan başka Borçalı (Tiflis ilinde) Müslüman halkının uğraya gelmekte oldukları mezalimi Tiflis'te çıkan Albayrak gazetesinin özel sayısı açıkça ortaya koymakta ve halkın gönderdiği yardım dilekçeleri de olup biten olayları anlatmaktadır.¹¹⁸

Barbarlık ve zalimliğin, aklın alamayacağı dereceye vardığı görülmektedir. Ahılkelek bölgesindeki Müslümanlar'a Ermeni'lerin yaptıkları mezalim hakkında Rus memurlarından I. Aksiğin Dairesi Müfettişi Haraşenko kendi el yazısı ile verdiği raporda olayları aşağıda olduğu gibi açıklamaktadır¹¹⁹

¹¹⁶ Türközü. s. 83

¹¹⁷ Türközü . ss.84-86

¹¹⁸ Türközü . s.84

¹¹⁹ Krş.,"Ahılkelek'teki Türklerle Ermeniler'in yaptığı Vahşet ve Kırgınlar"Ermeniler hakkında Makaleler-Derlemeler, cilt II..s.279-281; M. Fahretin Kızıoğlu. Kars ili ve Çevresinde Ermeni Mezalimi, s. 50-51.

“1917 Kasım’ ından itibaren 1918 senesi 21 Mayıs’ ına kadar Ermeniler’ in Ahılkelek Sancağı’nda yerli ve sadık Müslüman halka karşı yaptıkları vahşetleri açıklayacağım. Gerek yerli Gürcüler’in bana anlattıklarına dayanarak ve gerekirse bizzat görmüş olduğum olayları, gözlerim yaşlarla dolu olarak yazmaya başlıyorum:

Geçen sene Kasım ayı sonunda Akbaba¹²⁰’lı sekiz Müslüman, yerlilerden ot satın almak üzere Bogdanofka¹²¹ köyüne geldiler(Şurası dikkate değer ki , o sıralarda güvenlik yerinde olduğundan Müslümanlar silahsız gezerlerdi.). Bunu haber alan Hocabey Köyü Ermeniler’i hemen sekiz Müslüman’ın etrafını çevirerek hançerle üzerlerine saldırıp dördünü öldürdükten sonra gözlerini oydular ve dillerini kestiler. Daha sonra , cesetlere çeşitli hareketler yaptıktan sonra diğer dördünü de silahla öldürerek cesetlerini Akbabalılar’a verdiler. Hançerle öldürdükleri dört cesedi yaktılar. 1918 yılı Ocak ayında Ermeniler Müslüman Köylerine saldırmaya başladılar. Önce (Silahlarınızı bize teslim ederseniz size hiçbir şey yapmayız) diyerek söz verdiler. Müslümanlar, Ermeniler’ in sözlerine inanarak silahlarını teslim ettiler. Halbuki Ermeniler yalan söylemişlerdi. Ermeniler, Müslümanlar’ ın silahlarını aldıktan sonra Tospiya, Kokiya, Verivan, Tonokam, Kulilis,Pankana, Sogomakuvaşi, Alovejva ve Gümrıs köylerini yakıp yıktılar; köylerin zahire, hayvan ve bütün eşyalarını alıp götürdüler. Köy halkının bir kısmını hemen orada öldürerek, geri kalan kadın ve erkekleri esir alarak Ahılkelek kasabasına götürdüler. Orada bulunanlara 24 saatte bir funt¹²² ekmek ile sudan başka hiçbir şey vermediler. Açlık ve pislikten esirler arasında tifo çıktı. Doktorlar esirlerin daha iyi beslenmeleri ve temiz tutulmaları için müracaat etmişlerse de Ermeniler dikkate almayarak Müslümanlar’ ın hesapsız kırılmasına sebep oldular. Kimse yardım edemedi. Çünkü Ermeniler Müslüman esirlerinin kapadıkları binanın çevresine bile kimseyi bırakmıyorlardı.

İşte 21 Mayıs 1918 tarihinde Türk ordusu Kurzah¹²³ köyünü işgal ettiği zaman bütün Ermeniler kaçmaya başladılar ve esirlerin bulunduğu binayı yıktılar. Müslümanlar bu yıkıntılar altında kaldılar. Cesetlerin bir kısmını da çukurlara atarak üzerlerine kireç döktüler. Daha sonra da nefit ile yaktılar.’¹²⁴

¹²⁰ Arpaçay başlarındaki Akbaba Bucağı.

¹²¹ Ahılkelek güneyinde bulunan Rus kolonisi köylülerin oturduğu köy.

¹²² 400 gramlık Rus ağırık ölçüsü.

¹²³ Kars. Çıldır’da bu gün ortasından devlet sınırı geçen Kenarbel Gölü’nün kuzeydoğusundaki Karsak.

¹²⁴ Yukarıda Türkçe’ye çevrilerek verilen belgenin Rusça el yazısı olan orijinali Kars Milli Şurası Hariciye Mümessili olan Piroğlu Fahrettin Erdoğan’ın Türk İnkılap Tarihi Araştırma Enstitüsü Arşivine verdiği belgeler içinde 74.dosya.1751 sayılı olan belgedir. TİTE Arşivi 74/17571 Çev.Kemal Ortaylı

Tarihte Ermenilerin mezalimlerini anlatan , aslen Ermeni olan, Rus ordusunda generallik yapan birçok Ermeni subayı vardır. Bunlardan biri de General Nazarbekov' dur. Ermeni çete reislerinden Antranik' in Nahcivan civarında yapmış olduğu mezalim sonucu, Ermeni Kolordusu Komutanı General Nazarbekov¹²⁵,un I. Türk Kolordusu Komutanlığı'na ulaştırmak üzere Ermeni Komisyonu Başkanlığı'na gönderdiği mektup yapılan mezalimin korkunçluğunu ve genişliğini göstermektedir. ¹²⁶

İşte yukarıda anlatılanlar ışığında, Ermenilerin yapmış oldukları mezalimler Ermenilerle beraber çalışan Rus subaylarını bile hayrete düşürecek kadar ileri gitmiştir. Bunlardan biri de yukarıda bahsi geçen Rus müfettiş Hareşenko' dur. Müslüman masum halka yapılan mezalimlerin şiddeti Rus Müfettişini bile ağlatmıştır. Bütün bu yapılanlar Müslüman halk üzerinde derin izler bırakmıştır. Bunların bir kısmını bugün bile görmek mümkündür.

Görülüyor ki, Ermeniler 1877-1878 Osmanlı – Rus sınırının batısındaki işgal altında bulunan topraklarda Müslüman halka yaptıkları zulüm ve vahşeti, anılan sınırın doğusunda sakin, kendi iş ve güçleriyle uğraşan masum halka da yapmışlardır. Bu imha planı muntazam kuvvetlerle yapılmakta ve çoğunluğu teşkil eden Müslümanlar'ı azınlık durumuna düşürmek ve hatta tamamen yok etmek maksadı taşımaktadır.

Topluca imha maksatlı ermeni mezalimlerinden bir tanesi de 1918 Nisanı'nda Kalo (Derecik) köyünde yaşanmıştır.' Ordumuzun 12 Martta Erzurum'a girişinden sonra , Ermeniler katliamların şiddetini arttırdılar. Yalnız Sarıkamış-Arpaçay arasında bulunan 52 köyünde silahsız erkekleri ve çoluk çocuğu cami, merak, kom ve ahır gibi büyük yapılarla evlere doldurup bir yandan gazyağı ve benzinle ateş vererek , bir yandan da kapı ve pencerelerden fırlayanları balta ,kılıç,süngü ve benzeri kesici nesnelere , yaylım ateşlerle pek vahşice kırdılar.' 671 nüfuslu Kalo (Derecik) köyünden kurtulan 11 kişiden birisi olan Aşık Kahraman ,bu köyde 360 kişinin bir yere doldurularak 15 Nisandan sonra nasıl öldürüldüğünü aşağıdaki ağıtla dile getirmiştir: (11 Haziran 1939 ' da bu ağıtı yazdırmak için tekrarlayan rahmetli halk şairimiz , söylerken gözlerinden dolu gibi yaş dökmüş, sona gelmeden bayılıvermişti.) ¹²⁷

¹²⁵ Aslen Ermeni olan ve Rus ordusunda General rütbesini alan Nazarbekov (Nazarbekian), gerek Ermeniler meselesinde ve gerekirse Azerbaycan ve Van çevresindeki hareketlerde Rus I. Kafkas Ordusu'nun Kurmay Başkanı olan General Yudenic'in baş müşaviri ve yardımcısı idi.

¹²⁶ Türközü , ss.87-90

¹²⁷ M. Fahrettin Kızıoğlu, **Edebiyatımızda Kars-II. Kitap**. İstanbul 1958, ss. 123-124).

1918 Nisanında Ermenilerin Kalo Köyünü Kırmalarına Ağıt

Hey ağalar nasıl diyem derdimiz,
Ermeni islamı kırdı taladı
Vardı zulmün sonu arşa dayandı
Mazlumlar amanı arşa dayandı

Kalonunköyü'nü bastı cenk açtı
Ana evlat attı dağ-taşa kaçtı
Mitralyöz tüfengle od,ataş saçtı
Sabiler şivanı arşa dayandı
Mevlanın takdiri eriştı başa
Üçyüz altmış canı yaktı ataşa
Yüz çevirdi kardaş bakmaz kardaşa
Koptu Nuh-Tufanı arşa dayandı

Bir cenaze gördüm kan olmuş yüzü
Üçyüz altmış canın sönmemiş közü
Portlamış kenara sıçramış gözü
Yanan can dumanı arşa dayandı

Bir yiğit vurulmuş ,parmaklar kamış
Kafir tutmuş tike tike doğramış
Kaçarken kafire yolu uğramış
Hançer,kılıç yanı arşa dayandı

Bir yiğidi vurmuş yolda koymuşlar
Cep,cep etmiş yanlarını oymuşlar
Can teslim etmeden yanlarını oymuşlar
El cepte figanı arşa dayandı

Bir gelini gördüm ayağa kalkmış
Kafir mısınar ile direğe çakmış
Sandım ki canı var ,yüzüme bakmış
Mısınar, çivi ünü arşa dayandı

Bir hamile kadın davranmış kaça
Kılıç ile vurmuş,bölünmüş kalça
Ermeni eylemiş hep parça parça
Akan kızıl-kanı arşa dayandı

Çocuğu karnından çıkartmış bakar
Bebeğin fizahı dağ-taşı yakar
Can teslim etmeden süngüye takar
Dağın taşın şanı arşa dayandı

Tanrım Ermeni'ye vermiş fırsatı
Ruz-i kıyamete kaldı müddeti

Kesti kökümüzü kırar milleti
İntikamın günü arşa dayandı

KAHRAMAN kan ağlar bu serim duman
İslama yar olsun Ahrette iman
Çattı bu zamana ol Ahir zaman
Kafirler isyanı arşa dayandı.

Ermeni zulmünü tam manasıyla anlatan bu ağıt, nesilden nesile anlatılmak suretiyle o günlerin hatıralarda kalmasını sağlayacak bir belgedir. Aşık gördüklerinden o kadar etkilenmiştir ki, bu ağıtı meydana getirmiştir. Kalo köyündeki yakılmak için dolduruldukları merekten * bir mucize eseri kurtulan aşık, dağ yollarından Digor'a doğru kaçarken yollarda gördüğü manzaraları da '1918 Baharında Şüregel Köylerinde Ermenilerin Yaptığı Mezalime Ağıt'¹²⁸ adlı eserinde dile getirmiştir. Yukarıda bahsedilenler Ermeni Mezaliminin etkilerinin edebiyatımızda da yer aldığını göstermesi açısından önemlidir. Edebiyatımızda yazar ve aşıklarımızın Ermeni mezalimini anlatan daha bir çok eseri mevcuttur.

Ayrıca bütün bu yakılan ağıt ve şiirlerin pek çoğunda o zamanın komutanlarından Kazım Karabekir Paşa ve Halit Paşa'dan bahsedilmektedir.¹²⁹ Halk ozanlarımız kurtarıcıları olarak gördükleri bu insanlara da eserlerinde yer vererek, onların kahramanlıklarını anlatarak onlara olan minnettarlık duygularını dile getirmişlerdir. Bu gün bile Erzurum, Kars illeri ve civarlarında yaşayan halk arasında Kazım Karabekir Paşa'nın, Halit Paşa'nın yeri bir başkadır. Bu şehirlerde bir çok okul, meydan, mahalle ve caddelere bu komutanların isimleri verilmiş bulunmaktadır.

Ermenilerin yaptıkları bu insanlık dışı olaylar halk üzerinde başka bir takım etkiler daha meydana getirmiştir. İlk olarak; Ermenilerin '*sizlere bir şey yapmayacağız*' diyerek, yeminli sözler vererek, silahlarını aldıkları Müslümanları katletmeleri sonucunda, Müslüman halk Ermenilerin hiçbir sözüne güvenilmeyeceğini acı tecrübe ile öğrenmiştir. Bu gün bile halk arasında bu inanış devam etmektedir. Mezalimleri yaşayan, veya izlerini taşıyan Doğu Anadolu'nun bir çok yerleşim yerinde, halk kendisini aldatanlara, kendilerine haksızlık ve zulüm yapanlara 'Ermeni tohumu, Ermeni soyu vb.' yakıştırmalarda bulunmaktadır. Bu sözler Anadolu'nun birçok yerinde yaygınlaşmıştır. Bu olayları yaşayan veya mezalimleri gören insanların

* samanlık

¹²⁸ Kirzioğlu . ss.124-125

¹²⁹ Kirzioğlu . s. 135

Ermenilere bakış açısı değişmiştir. Daha önceden yıllarca beraber mutlu bir şekilde yaşamış oldukları Ermenilere güvenen, her şeylerini emanet eden Türkler , artık bu güven duygusunu yitirmişlerdir.

Yaşadıkları bu olayları kış sohbetlerinde nesilden nesile aktaran bu insanlar , gelecekte de aynı hataya düşmemeleri için kendilerinden sonra gelen nesilleri uyarma gereğini duymaktadırlar. Yıllar geçmesine rağmen , bu kin ve nefretin kaybolmadığı gözlenmektedir.

Bahsedilen yerlerdeki halk, bugün çoğunlukla çiftçilikle uğraşmakta ve geçimlerini güçlkle sağlamaktadırlar. Böyle olmasına rağmen ; Ermeni sınır kapısının açılması gündeme getirildiğinde, bu olaya şiddetle karşı çıkmaktadırlar. ‘Onların parası onların olsun. Onlardan gelecek para olmaz olsun! ‘ gibi sözlerle Ermenilerle olacak hiçbir yakınlaşmayı kabul etmemektedirler. Üstelik bu olay kendilerine ekonomik fayda sağlayacağı halde , ısrarla Ermenilerin ticaret maksadıyla dahil yurtlarına gelmesini istememektedirler.

Son zamanlarda ortaya çıkan gelişmelerden örnek verecek olursak ; Ermenistan ile ticaret yapmak (Gürcistan üzerinden)istek ve arzusunda olanlara çok kızgınlık ve öfke duymaktadırlar. Bu kimseleri ‘ Ermeni Uşağı ‘ olmakla suçlamaktadırlar. Ayrıca Ermenistan ‘ın bozulan ekonomisi nedeniyle, Türkiye’ye kolay para (!) kazanmak maksadıyla gelen Ermeni kadınlarını gören yöre halkının birbirinden farklı iki şekilde tepki göstermesi dikkat çekicidir : Bunlardan ilki ; yöre halkı, bu kadınların* ülkemizin parasını alarak Ermenistan ‘ a götürmelerine şiddetle karşı çıkmaktadırlar. Milleti ahlakını bozdukları , toplumu yozlaştırdıkları için hem bu kadınlara, hem de bunlarla beraber olup ülkemizin parasının Ermenistan’ a gitmesine sebep olan kimselere kin duymaktadırlar. Diğer taraftan, Ermeni kadınlarının kötü yola düşmüş bu halini görünce, bir yandan da sevindiklerini ifade etmektedirler. Aynı zamanda, bu vesileyle kendilerini, bu memleketi kurtaran insanlara karşı bir kez daha şükran duygularını dile getirmektedirler.’ Eğer Atatürk , eğer Kazım Paşa olmasaydı belki de bizim kadınlarımız bu hallere düşeceklerdi. Namusumuzu, memleketimizi onlar kurtardılar. ’ diyerek bu vatani kurtaran insanları saygıyla anmaktadırlar. Bu olayların bir etkisi de; birçok kimsede vatansever duyguların oluşmasına yardımcı olmasındır.

* ‘Nataşa’ olarak anılmaktadırlar.

B. KARS VE ÇEVRESİNDEKİ TOPLU MEZAR MAHALLERİ:

Kars (Merkez)

Akbaba köyü (Merkez)

Alçılı köyü (Merkez)

Aynalı köyü (Merkez)

Boğazköy (Melikköy, Merkez, Müslümanlara ait 280 iskeletli toplu mezar)

Dereiçi Mahallesi (Merkez)

Digor (Merkez)

Kalo köyü (Derecik, Merkez, Müslümanlara ait 360 iskeletli toplu mezar)

Orta Kilise köyü (Ortalar, Merkez)

Subatan (Subasan) köyü (Merkez, Müslümanlara ait 1570 iskeletli toplu mezar)

ARDAHAN (Merkez)

Ardahan ,Merkez, Halit Efendi Mahallesi)

Ardahan (Merkez, S. Cengiz tarlası, Müslümanlara ait 500 iskeleti toplu mezar)

Ardahan (Merkez, Şayak yolu)

Çataldere köyü (Gemerek mevki)

Buralarda Ermenilerin masum halka yaptıkları yazar ve şairlerimiz tarafından eserlerinde anlatılmaktadır.¹³⁰

AHILKELEK (hudut ötesi):

Acarca köyü

Badıgna köyü

¹³⁰ Kirzioğlu , Edebiyatımızda Kars , İstanbul, 1958 , s.134

Dangal köyü

Havur köyü

Koros köyü

Morcahit köyü

Mulabi köyü

Bu köylerin isimleri tarihi belgelerde geçmektedir. Şu anda bu yerler sınırlarımız dışında kalmışlardır.¹³¹

ARALIK

Aralık (Merkez Köprüler Mahallesi)

ARPAÇAY

Arpaçay (Merkez Bahçeler Mahallesi)

Büyük Çatma köyü (178 iskeleti toplu mezar)

Güvercin köyü

Küçük Çatma köyü (178 iskeleti toplu mezar)

Mescitli köyü

Şamran köyü

Taşbaş köyü

Tomarlı köyü

İncedere köyü (Kuyu içinde iskeletler)

ÇILDIR

Aşağı Cincirof köyü

Berihatun köyü

Kayabeyi köyü

¹³¹ Türközü , ss. 81-85

Meryem köyü

Ölçek köyü

Rabat (Yıldırımtepe) köyü

Sikip (Kotanlı) köyü (80 iskeletli toplu mezar)

Yukarı Cincirof köyü

GOLE

Dereyolu köyü

Esenboğaz köyü (456 iskeletli toplu mezar)

Sürgüden köyü (170 iskeletli toplu mezar)

IĞDIR

Bayrak Tutan köyü (Ağa Çelik Samanlığı)

Hakmehmet köyü (Uzun Hasan Kuyusu'nda 85 iskeletli toplu mezar ve "1334 (1918) 'de 51 şehit" yazılı şehitlik)

Koçkiran (Aşbumrı) köyü (Camii ve havuzunda toplu mezar)

Küllük köyü (1918'deki katliamda Yakup Görel Kuyusu'nda katledilmiş 40 kişi)

Oba köyü (1986 Martı'nda toplu mezarı açılmış olup, Erzurum Müzesi katliam Seksiyonu'nda iskeletler ve bulgular sergilenmektedir.)

' Iğdır' a Bağlı Oba köyündel Mart 1986 günü yapılan kazı, tarihi belgeleri doğrulayıcı sonuçlar vermiş, olayın yaşayan görgü tanıklarının anlattıkları "Tandır Damı Katliamı " daha da aydınlığa kavuşmuştur. Yaklaşık 6x8 m. Boyutlarındaki yapıda yürütülen çalışmalar sonunda elde edilen "kapalı demir kilit" , bazı kumaş parçaları, mermi çekirdekleri ve cam parçaları, mermi çekirdekleri ve cam parçaları ile 90'ın üzerindeki insan iskeletlerinden anlaşılabilirdiğince tandır damı katliamı şu şekilde sahnelenmiştir:

Köyden zorla toplanan silahsız, masum inanlar aralarında kadın ve çocuklar da olmak üzere tandır damına doldurularak damın kapı dışarıdan kilitlenir. Olayın görgü

kanıklarını da ifade ettiği şekilde kapıyı ve pencereyi tutan Ermeni çeteleri, dışarıya kimseyi çıkarmadıkları gibi , içeridekilerin üzerine de ateş açarlar. Bununla da yetinmeyen ve kurşun harcamayı israf sayan Ermeni çeteleri , toprak dama çıkararak buradan döktükleri gaz yağı ile yapıyı ateşe verdiler. Yangın , içeridekilerin tümünün yarı canlı yanmasına neden olur. Öncelikle toprak damı taşıyan ahşap direk yanar; ardından da toprak dam bütün ağırlığıyla çöker. Yüzü tabana dönük olan tüm iskeletlerin kol ve bacaklarının kırılmış kalın yanık katmanı ve iri kömür parçaları, yangının olabilecek diğer maddi kalıntıları da yaktığını göstermektedir.¹³²

KAĞIZMAN

Alıpınarı mevkii

Çeperli köyü (150 iskeletli toplu mezar)

Çilehan köyü

Kızılveren köyü

TUZLUCA:

Alıpınarı köyü

Sofular köyü

DİĞER KOYLAR:

Alaca köyü

Hacı Halil köyü

Harabe köyü

Yukarıda isimleri verilen köylerin hepsinde bulunan cesetlerin ,iskeletlerin ve eşyaların Türklere ait oldukları tespit edilmiştir. Buralarda yapılan inceleme ve kazılarda bulunan Kur'an – Kerim parçaları , yöre halkına ait giysi parçaları, o döneme

¹³² Cevat Başaran , *Yakın Tarihimizde Van Uluslar arası Sempozyumu* , Van , 1990 , ss. 59-60

ait Osmanlı paraları, boncuklar, düğmeler , kap kakak, sigara tablaları , yüzükler vb. eşyalar mezalime uğrayıp, öldürülenlerin Müslümanlar , Türkler olduğunu göstermektedir. 1991 yılında yapılan arkeolojik kazılar ve şahitlerin ifadeleri buralarda Ermenilerin Türklere karşı yapmış oldukları mezalimi teyit eder niteliktedir.

C. ERZURUM VE CİVARINDA MEZALİMLER VE ETKİLERİ

Birinci Dünya Savaşı ve sonrasındaki Ermeni Mezaliminden Erzurum' da darbe almıştır. O zamanın komutanlarından Kazım Karabekir Erzurum'un kuzeyinde Dumlu 'ya giderken yol üzerinde bulunan, Ermenilerin yaptıklarıyla harabe halini almış Yeşil yayla köyünü olaydan üç sene sonra köye gittiğindeki anılarını şöyle anlatmaktadır :

*'13 Haziran 1922'de Arzuti (Yeşilyayla) köyü batısındaki Yılanlı Tepeyi gezdik. Köyde Durak isimindeki bir ihtiyar ; Ermeni fecaatini anlattı. Erzurum'un kurtarıldığı gün , onbeş kadar Ermeni askeri bu köyün bütün erkeklerini süngülemiş. Bu ihtiyar, yaralıları arasında ölmemiş, kurtulmuş. Bu vak'a olurken yarım saat mesafedeki Umudum köyüne askerlerimizin geldiğini de görmüşler.'*¹³³

Ulu Önder Mustafa Kemal 30 Eylül 1924 Tarihinde Erzurum'da yapmış olduğu konuşmasında şöyle demiştir :

'Efendiler ,

Erzurum birçok devirde, birçok defalar tecavüze , taarruza, tazyike uğramış bir serhad memleketimizdir. Bu yüzden birçok harabeler vücuda gelmiş , buradaki insanların hali cidden elim olmuştur. Artık bu elim günlerin tekerrürüne kat'iyen ihtimal vermemelidir.

Bir toprak kazanma fikri besleyen Ermenilerin Nahçıvan'dan Oltu'ya kadar bütün İslam toplumunu sıkıştırma ve bazı yerlerde toptan öldürme ve yağmacılıkta bulunuyorlar. Sınırlarımıza kadar İslamları ölüme mahkum ve göçe zorlayarak doğu

¹³³ Kazım Karabekir , *İstiklal Harbimiz* , İstanbul , 1969 . s.1966

*illerimiz hakkındaki amaçlarına doğru güvenle yaklaşmak istiyorlar. Bir yandan da 400 bin Osmanlı Ermenisini , bir dayanak olmak üzere ülkemize sürmek istiyorlar.’*¹³⁴

Görüldüğü gibi Mustafa Kemal de Erzurum’da yaşanan bu olayların bir ‘toptan öldürme ‘ mezalim olduğundan ve Ermenilerin hain planlarından bahsetmektedir.

1. Erzurum Olayları

Daha savaş başlamadan Ermenilerin Kafkasya’da ve Doğu Anadolu’da sürdürdükleri Türklere yönelik faaliyetler, Erzurum’da da yapılmış ve Taşnaksutyun Erzurum’da genel kurulunu yaparken bile çeteler ve gönüllü alayları kurulmuştur. Bu durum, daha sonra Rusya’da kurulacak olan Ermeni alayları kurulmuştur. Bu durum , daha sonra Rusya’da kurulacak olan Ermeni Cumhuriyeti Başbakanı Katchazanouni tarafından 1923 yılına yapılacak diğer Taşnak Kongresi’nde de açıkça ifade edilmiştir.¹³⁵

28 Temmuz 1914 tarihli bir belgede de, Rusların Kafkasya dahilinde Rus ve Osmanlı Ermenileriyle Rumların silahlandırılarak çeteler teşkil ettikleri, bunları Anadolu’ya sokarak burada da çeteler kurdurttukları ve Osmanlı ordusundaki Ermeni firarilerin son zamanda çok arttığı belirtilmiştir.¹³⁶

Trabzon- Van yolu üzerinde bulunduğu için hem karadan , hem de Trabzon vasıtasıyla Batum, Köstence ve civar yerlerden Rusların ve İngilizlerin teşvikiyle Erzurum’a Ermeniler tarafından bol miktarda silah cephane ve propaganda malzemesi getirilmiştir. Zaten bölgede öteden beri çıkarılmış olan Ermeni isyanlarında komiteler kadar bölgedeki Rus ve İngiliz Konsolosluklarının da parmağı vardır.¹³⁷

Savaş başlar başlamaz vilayet merkezinde ve Beyazıt ’da bulunan Ermenilerin büyük bir kısmıyla Osmanlı ordusundan firar edenler Rusya’ya iltica etmiş, teşkilatlanıp silahlandırılan “gönüllü alayları”yla Rus ordularının başında Osmanlı ordusuna taarruz etmişler ve mahalli çetelerle birlikte bölgedeki Osmanlı halkına yapmadıkları mezalim ve katliam kalmamıştır.

¹³⁴ Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı . Atatürk Arşivi ,klasör:3 dosya : 1335 /4- Z

¹³⁵ Ermeni Komitelerinin Amal. .s.180-181.

¹³⁶ Genelkurmay ATASE Arşiv, nu. 4/3671, kls.2811, dos.26, fih.15-1

¹³⁷ *Livre Bleu du gouvernement Britannique...*,s. 233’te de bölgedeki Rus, İngiliz, Alman ve Fransız Konsoloslarının tercümanları ve diğer görevlilerin tamamının Ermeni olduğu ve savaş başlar başlamaz Konsolosların bölgeyi terk ettikleri, ancak buradaki Ermenilerin faaliyetlerini sürdürdükleri ifade edilmiştir.

Seferberlik ilan edilir edilmez bütün müslümanlar askerlik şubelerine koşup askere yazılırken Ermeniler evlerine çekilerek kendilerini yurtdışında göstermeye kalkışmışlar ve Patrikhane'in talimatıyla harekete geçen Ermeni kiliseleri, bedel-i nakdi adıyla askerlik yapmak istemeyenlerden alınan 43 Osmanlı Lirası'nın yarısını kendileri tahsil etmek suretiyle Ermenileri, kiliselerin veya kilise diye tavsif ettikleri yıkık – dökük yerlerini rahip ve müstahdemi olarak göstermiş ve onların askere alınmasına mani olmuşlardır. Zaten Erzurum'da ve çevre illerden din adamları olarak gösterdikleri birçok Ermeni bu şekilde askerden kaçarken veya alınmış olanlar da firar ederken, birçokları da kendilerini kilise mensubu olarak göstermek veya yabancı konsolosluklardan ikinci bir tabiiyet almak suretiyle kısmen veya tamamen vergiden muaf olmuşlardır. Patrikhane 'nin verdiği Ermeni nüfusunun bazen çok az , bazen de fevkalade yüksek göstermesinin sebeplerinden biri de buradan kaynaklanmıştır. Ermeniler aynı tür hilelere nakil vasıtaları ve tekalif-i harbiyye (savaş zamanında alınan aynı veya nakdi vergiler) konusunda da başvurmuşlardır.

Komitecilerin ve kilise papazlarının teşvikiyle Erzincan'daki Ermeniler, yıllık yiyecek ve giyecekleriyle silahlarını kiliselere , evlere ve metruk yerlere saklanmışlar ve kiliselerden alenen Osmanlılar ve müttefikleri aleyhinde propagandaya başlamışlardır. Bunların büyük bir kısmı daha sonra yapılan aramalarda ortaya çıkarılmıştır.

Bütün bu pasif direnişin yanı sıra , seferberlikle birlikte Beyazıt ve bir çok yerde olduğu gibi Erzincan Ermenilerinin dörtte üçü de Rus ordularına silahlarıyla katılmış , askere alınan az bir kısmıyla geri hizmetlerde çalışanlar da firar ederek çeteler kurmuşlar ve cepheden dönen yaralı askerlerle bölgedeki yaşlı, kadın ve çocuklara saldırmaya başlamışlardır.

Yine Erzincan'ın Surp Agop Kilisesi'ne gömülerek saklanmış olan bombalardan biri, Kayseri'de de olduğu gibi , patlayınca diğerleri de infilak etmiş ve isyanlarda kiliselerin yaptıkları faaliyetler ortaya çıkmıştır.¹³⁸ Merhametsiz biri olan ve bu sebeple İstanbul Ermeni Patrikhanesi tarafından Kemah'ın Çanlivank Manastırı'na murahhasa olarak tayin edilen komiteci bir papaz, etrafına topladığı çetelerle birçok mezalim yapmışsa da, Hükümet kuvvetlerine karşı giriştiği bir çatışmada öldürülmüştür.

İhbar sonucunda yakalanan Erzincanlı Papazdan Dikran isimli kişinin itirafı ise, olayların nasıl tezgahlandığını ortaya koymuştur. Buna göre “*üç beş gün daha*

¹³⁸ Cemiyet-i Akvam...a.g.e. s. 11.

*geçmiş olsaydı, komitelerin aldıkları tetibat ile Erzincan'ı tamamen ateşler içinde bırakacaklar, yakıp-yıkacaklar, bütün Müslümanları, askerleri doğrayacaklardı. Hükümetin müteyakkız bulunması hasebiyle bu teşebbüs muvaffak olamamıştır.*¹³⁹sonlarında başlayan hazırlıklarla Ermeniler, 1915'te harekete geçmiş ve özellikle 1916 Temmuzundan itibaren Erzincan'ın Rusların eline geçmesiyle katliamları yoğunlaştırmışlardır.¹⁴⁰ Rusya'da Bolşevik ihtilalinin çıkması ve Rusya'nın kendi meseleleriyle uğraşmaya başlamasıyla 18 Aralık 1917'de Brest-Litovsk Antlaşması sayesinde barışın geleceği zannedilirken, aynı tarihlerde kurulan Güney Kafkas Federasyonu bir Ermeni Kolordusu kurmuştur. Kurulan bu Kolordu ve bölgedeki çeteler, Erzurum merkezinde, Erzincan'da , Bayburt' da ve Gümüşhane'de Türkleri imha faaliyetine yeniden girişmişler. Yaptıkları mezalim ve katliamlarla başlangıçta kendilerini teşvik eden Rus subaylarını ve yazarlarını bile hayretler içinde bırakmışlardır.

2. Erzurum- Alaca Köyü Toplu Mezar Kazıları

1 Temmuz 1986 günü Erzurum merkeze bağlı Alaca köyünde görgü tanıklarının ifadeleri doğrultusunda gerçekleştirilen toplu mezar kazılarında 4x5 m. Ve 3x5 m. Boyutlu iki ayrı mezar açıldı . 3m.'lik bir dolgu toprağının altından toplanan 120'ye yakın inan iskeleti ve bunlara ait çeşitli eşya ortaya çıkarıldı. Bunlar arasında görülen Kur'an-ı Kerim sayfaları, bakır tel bilezik ve yüzükler, üzeri Arapça yazılı Muska , kolye taşı ve boncuklar, sigara tabakası ve kumaş parçaları toplu mezarların kesinlikle masum Türklere ait olduklarını bir kez daha ortaya koydu. Brest- Litovsk Barış görüşmeleri sırasında 1918 Şubatı'nda yapılan Alaca Köyü katliamında da Iğdır Oba köyünde olduğu gibi, özellikle kadın ve çocuklar acımasızca öldürülmüştü.

3. Erzurum -Dumlu- Yeşilyayla Toplu Mezar Kazısı

Erzurum'un birçok ilçesi gibi Dumlu ve Yeşil Yayla da Ermeni mezaliminin şahidi olmuştur. Buralarda yapılan kazılarda çıkan Kur'an-ı Kerim parçaları, muskalar, sigara tablaları bu cesetlerin de masum Müslümanlara, Türklere ait olduğunu göstermektedir.¹⁴¹ 1990 yılında düzenlenen Van Sempozyumunda konuşan Dr. Cevat Başaran duygularını şu şekilde ifade etmektedir:

¹³⁹ Ermeni Komitelerinin Amal...a.g.c..s.178-179

¹⁴⁰ Bu tarihlerde Ermenilerin yaptıkları katliamlar için bkz. Kara Schemsi. a.g.c..s.50-58; Ahmet Dumlu Belgelerle Ermeniler ve katliamları. Erzincan. 1983. s. 121-172.

¹⁴¹ Yakın Tarihimizde Uluslar arası Van Sempozyumu , Van , 1990 . ss.60-61

'Erzurum Dumlu ilçesi Yeşilyayla köyünde 7 Ekim 1988 günü yapılan toplu mezar kazısı Oba Köyü ve Alaca köyünde tanık olunan Ermeni vahşetini yeni belge ve bulgularla ortaya koymuştur. Yeşilyayla kazasının en önemli yanı, çalışmaları izlemek üzere dış basının da davet edilmiş olmasıdır. Ancak , ne yazık ki (!) gerçeklere kulaklarını tıkayıp gözlerini kapatanlar, nasıl Osmanlı Arşivleri'ne uğramadıysa, bu olayı da görmezlikten gelmişlerdir.

Yeşilyayla katliamında da yaşlı erkek, kadın ve çocuklar bir odaya doldurularak önce üzerinde ateş açılmış, sonra da topluca yakılmışlardır. Kazı sırasında ortaya çıkardığımız 100'e yakın iskelet arasındaki "çocuğuna sarılmış ana"¹⁴² nın manzarası yüreklerimizi bir kez daha derinden sızlatmıştır.

Sonuç olarak , Erzurum , Yeşilyayla' da bulunmuş toplu mezar, bölgede Ermenilerin Türklere karşı yürüttüğü acımasız soykırıma yeni belge ve bulgular eklerken son zamanlarda yoğun biçimde tartışılan Van tarihinde de acılarla dolu kapkara bir sayfa olarak geçmiştir.'

Yeşilyayla' da Ermenilerin yaptıkları o kadar elem verici boyutlardadır ki , 1884 doğumlu ve Ortadüzü köyünden Ziya SARI o günlere ait anısını anlatırken¹⁴³; ' Köye girdiğimiz zaman köyün tamamen yandığını gördük. Kumandanımız kendini tutamayıp ağladı.' diyerek soykırımın ne kadar vahşiyane olduğunu ifade etmektedir.

Yeşilyayla' da yaşanan bu olaylar olmadan önce , Türkler ve Ermeniler beraberce yaşıyorlardı. Hatta Ruslar çekilmeden önce 'Ermeniler size zarar verir.' demişler, Yeşilyaylalılar ise 'Ermeniler bizim ata-dede komşumuzdur. Onlardan bize zarar gelmez.' demişlerdi. ¹⁴⁴ Fakat tarih Rusları haklı çıkartmış , ve ata-dede komşuları onlara yapmadıklarını bırakmamışlardır.

Kazım Karabekir Paşa'nın geçici olarak tayin ettiği askeri Vali Recep (Peker) ve polis müdürü Kantarcızade Hacı Mustafa o günlere ait hatıralarını şöyle anlatmaktadırlar:¹⁴⁵

' Bu olayları yaşayan Yeşilyayla 11-12 Mart 1918 soykırımından sonra harabeye dönmüş ,soğuk kar ve hastalıktan dolayı adeta ıssızlaşmıştı. Bu günlerde hayat

¹⁴² Yakın Tarihimizde Uluslar arası Van Sempozyumu , s.62

¹⁴³ Enver Konukçu , Ermenilerin Yeşilyayla'daki Türk Soykırımı, Ankara. 1990 . s.20

¹⁴⁴ Konukçu , s.19

izlerine de rastlamak mümkün değildi. Hemen her evde kadınlar yapayalnızdı. Maddi ve manevi desteği olan erkeği ,yakını,akrabası köyün güneyinde derecik kenarında bulunan eski töre gereği yıkılan merekte sonsuz uykusunu uyumaktaydı. Şöhret Ana da bu olayları yaşayanlardan biriydi. Matem havasından sıyrılır sıyrılmaz köye hayat vermeye çalıştı. Erzurum ‘ a tek başına indi. O günün zor şartlarına rağmen sosyal hayata geçişi sağlamış, ekin ekmiş, kimsesizliği, açlığı yenebilmiştir.’

Görüldüğü gibi bu köyde Ermeni mezalimine müteakip , bütün erkekler hayatlarını kaybettiklerinden dolayı , köye canlılık verenler ‘Şöhret Ana ‘ gibi kadınlar olmuştur. Köyde sosyal hayatın devamlılığını sağlayan, erkekleri olmadığından erkeklerin işlerini de yapan hep kadınlarımızdır. Hatta köylülerce Şöhret Ana ‘ ya ‘Osmanlı kadını’ ‘Diktatör heybetinde kadın ‘ lakabı takmışlardı. Çünkü o, erkeklerin yapmış olduğu bütün bu işleri mecburen kendisi yapmaktaydı. Hatta bu köylerde bir sene kadar imamlık ve muhtarlık işlerini kadınlar yapmışlar, devlet işleri için Erzurum’a, hükümete kadınlar gidip gelmişlerdir. Çünkü köyde bir tek erkek olsun kalmamıştı.¹⁴⁶

D. MEZALİMLERE TANIK OLAN İNSANLAR VE MEZALİMLERİN BU İNSANLAR ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Biraz sonra aşağıda verilecek tanık ifadeleri 1916 yılında Ermenilerin Türklere yaptıkları katliam olaylarını yerinde inceleyen komisyonlar ve yetkili şahıslar tarafından yeminli olarak alınmış ve tutanaklarla tespit edilmiştir. Bu tutanakların orijinaleri Osmanlı Devleti tarafından Milli Kongre yayınları arasında İstanbul’da bastırılan ‘‘ Documents sur les Atrocities Armeno-Russes ‘‘ adlı kitapta mevcuttur.

Hınıs’dan Tadım¹⁴⁷ Köyünde Gelen Göçlerden Bulmaz oğlu Mehmed, Mehmed oğlu Hüseyin, Ahmed oğlu Hacı İbrahim ve Yusuf oğlu Hasan’ın Yeminli ifadeleri(5. 6. 1916)¹⁴⁸

¹⁴⁵ Hacı Mustafa . *Düşman İstilasından Erzurum’un Kurtuluşunun İlk Yıldönümü* ,Tarih Yolunda Erzurum, sayı 13 , Erzurum, 1983. s.39

¹⁴⁶ Konukçu , s.23

¹⁴⁷ Elazığ merkez bucağı bağlı bu günkü Tadım köyü.

¹⁴⁸ Erdal İler. *Ermeni Ve Rus Mezalimi* (Documents Sur Les Atrocities Armeno-Russes) , Ankara , 1996 , s.128

'Biz , Hınıs'dan bir saat uzaklıktaki Molla Kulaç ¹⁴⁹ köyündeyiz. Topraklarımızın Ruslar tarafından istilası sırasında , bizimle aynı köyde olan Vahan ve Aleksandır Asoyan adındaki Ermeniler , belirli bir miktarda süvari ile ansızın köyümüze saldırmışlardır. Bunlar, zaten daha önce de despotça tutumları ve acımasızlıkları ile Taşnak Komitesi'nin liderlerinden olduklarını kanıtlamışlardır. Bunlar önce , 20'den fazla çocuğu boğazlamışlar, bazı hamile kadınların karınlarını bıçakla kesip , içinden çıkan çocukları süngülerinin ucuna takıp babalarına göstermişlerdir. Yardımcılarını, ölen kadınlara küfür etmeye çağırılmışlardır. Vahan ve Aleksandr, gece olunca bizi serbest bırakacaklarını vaat ettikten sonra , kendilerinin ve yardımcılarının her biri, seçkin ailelerden güzel birer kadın seçmişlerdir. Sonra, 12 kadın ve 28 çocuğu ise bir eve kapatılmışlardır. Gece yarısından sonra bu Ermenilerin sarhoşluklarının geçmediğini görerek, arkadaşlarımdan birinin yardımı ile kilitlenmiş olan kadınları ve çocukları kurtarmaya muvaffak olduk ve köydeki bütün mallarımızı terk ederek kaçtık. Şimdi, 250 Müslüman'dan kurulu olan köyümüzden geriye 35 kişi kaldık. Hepimiz sefalet içindeyiz.'

Yukarıda da anlatıldığı üzere, Ermeni ve Ruslar tarafından yapılan bu insanlık dışı hareketler sonucu ,Doğu Anadolu bölgesindeki köylülerin çoğu köylerini terk etmek zorunda kalmışlar ve başka yerlere göç etmişlerdir. Ermenilerin yaptıkları mezalim, Doğu Anadolu'nun birçok yerinde , masum insanların yerlerinden yurtlarından ayrılmalarına sebep olmuştur. Ayrıca malını mülkünü ,canlarını kurtarmak uğruna bırakıp giden bu insanlar sefalet içersinde yaşamışlardır. Böylece Doğu Anadolu bölgesinde yaşanan bu insanlık dışı hareketlerin etkisi , yalnızca Doğu Anadolu bölgesi ile sınırlı kalmamış, mezalimi yaşayan bu insanlarla beraber, bu kin ve nefret duyguları, Anadolu'nun çeşitli bölgelerine , içlerine kadar taşınmıştır. İç ve Orta Anadolu bölgelerinde de Ermenilere karşı oluşan bu kin ve nefretin sebebi, o zamanlarda yaşanan olayların göçlerle birlikte oralara kadar ulaşmasıdır.

Tadım Köyünde Oturan Hınıs İlçesi Göçmenlerinden Ali'nin Yeminli

İfadesi (5. 6.1916)¹⁵⁰

Savaş alanına altı saatlik uzaklıkta bulunan Hınıs ilçesindeyim. Çalışmaların başında, ilçemizde oturan ve Taşnak Komitesi üyesi olan bir Ermeni, Türkiye'de her

¹⁴⁹ Erzurum- Hınıs merkez bucağına bağlı bugünkü Mollakulaç köyü

¹⁵⁰ İltcr , ss.130-131

türlü tahribatı yapmak için çete kurmuşlardı. Bunlar arasında yer alan Kara Çoban köyünden Bertabek Arakel'i , Kopal¹⁵¹ köyünden Krikor Tokaz ve Manuk'u, Kahkik¹⁵² köyünden Sergisyan Misak ile Hazhazyan Vahan'ı, Ağcamelik¹⁵³ köyünden Hurşid Bekesyany'ı , Duman¹⁵⁴ köyünden Misak'ı, Harami¹⁵⁵ köyünden Hekim Agob oğlu Murad ve Dikran'ı Kozlu¹⁵⁶ köyünden Saru Kahta'yı Yeni Köy ¹⁵⁷'den Hilhilyan Kesper'i tanıdım.

Bir gün ilçede cephe hattı gerisinde iken, yaklaşan düşmanın işgal ettiği yerlerdeki Müslümanlar' a işkence ettiğini haber aldım. Bu sebeple, ailem ve 150 civarında köyün diğer sakinleri ile birlikte feci soğuk ve yağın kara rağmen katliamdan kurtulabilmek için bütün eşya ve servetlerimizi bırakarak yola çıktık. Hınıs' dan dört saatlik bir mesafeye geldiğimizde Ermeniler tarafından sarıldık. Eli silah tutan erkekleri ayırdılar ve karılarının gözleri önünde öldürdüler. Sonradan gelen 20 kadar Ermeni ve Rus , bir ailenin kadınlarına soğuğa rağmen eylemlerde bulunduktan sonra organlarını keserek öldürdüler. Ermeniler ve Ruslar güneş battığında, bağlı olan beni hasbelkader unutup kadınları alarak gittiler. Bir çok zorluktan sonra bağlarımı çözüp, Osmanlı askerlerinin bulunduğu bir köye gidebildim.'

Kars'ın Karacaören Köyünden Elzade Şahin'in Konuşması ¹⁵⁸

(Aşağıda konuşması verilen Elzade Şahin , 1896 doğumludur. Şu an 104 yaşında ve hayatta , Karacaören köyünde oturmaktadır. Kendisi o yıllara ait anılarını anlatırken hala gözleri dolmakta ve sesi titremektedir. Hala yaşına rağmen dinç görünümümlüdür. Kulaklarında biraz işitme, gözlerinde görme kaybı vardır. Hafızası hala güçlüdür. 1991 yılındaki sempozyumda bu konuşmayı yapmıştır. Kendisi ile yaptığımız görüşmede de bunları tekrarlamış, (28.07.2000) o zamanki anılarından bir kısmını, duygu ve düşüncelerini aktarmıştır.)

'Kara Kazım Bekir Paşa hazretlerinin ruhu şad olsun, mekanı cennet olsun, Doğu vilayetlerini kurtarıcı, fedakar, üstün bir makam sahibiydi. Biz isek köylü idik. Ermeniler bizi kandırdılar. Barışık var diye 12 köyün halkını bir araya topladılar,

¹⁵¹ Ağrı- Elçskirt ilçesine bağlı bugünkü Palakçayırı köyü

¹⁵² Erzurum- Hınıs-Karaçoban bucağına bağlı bugünkü Göller köyü.

¹⁵³ Erzurum -Hınıs- Halilçavuş bucağına bağlı bugünkü Göller köyü.

¹⁵⁴ Erzurum-Hınıs- Halilçavuş bucağına bağlı bugünkü Akçamelik köyü

¹⁵⁵ Erzurum- Hınıs- Köprü bucağına bağlı köy.

¹⁵⁶ Erzurum- İspir- Pazaryolu bucağına bağlı bugünkü Kozlu köyü.

¹⁵⁷ Erzurum-Hınıs- Karaköprü bucağına bağlı bugünkü Yeniköy.

¹⁵⁸ **Yakın Tarihimizde Kars Ve Doğu Anadolu Sempozyumu** , Kars ,1991, ss. 39-40

kadınların eline süngü verdiler, kılınç verdiler, erkeklerin etrafını süngüyle kestiler. Kalınağaç köyünde kadınlar erkeklerinin, kendi erkeklerinin başlarını kendi kılınçlarıyla kesip, yüzlerinin etini, bacaklarının etini, ayakta insanların canını öldürmeyerekten feryat ederekten, merelere doldurdular. Merelerde yandıktan sonra, birçoğu da dışarıda, derede, tepede kaçanların peşine de atlı bırakıp kırdılar.

Neticesi, toplandı bu millet güneye doğru Kağızman'a geldi. Kağızman'ın Kilahna köyünde Ermeniler önünü kestiler, barışık var, Osmanlı Devletine sizi geçireceğiz diye, bir çoklarına ufaktan bir para teklif ettiler, derede, tepede kalan İslamları topladılar, gelin size Öküz vereceğiz, gelin damınız yanana dam vereceğiz, dediler. Başladılar kırmaya, efendim, ne biçim kırdılar? Balta ile, süngü ile, ağızdan ateş vermeyle, elbiselerine ateş vermeyle yakmak sebebiyle. Kağızman'ın Kızıilveren köyünde de birçok İslam köyleri bir araya gelmiş, Ermeniler etrafını sarmış ve ortada da bir yalan konuşma konuşdular ki, biz sizi Osmanlı Devleti'nin içine göndereceğiz diye silahlarımızı elimizden aldılar. Daha sonra Kızıilveren köyünde merelere doldurdular binlerce adamı kırdılar. Efendim ne sebeple kırdılar, ayağını kestiler, kolunu kestiler, can yerine vurmadılar, başını kılınç ile kestiler. Neticesi merelerde yaktılar. Allah bu orduyu, bu milleti, Kara Kazım Bekir Paşa'yı, ruhunu şad etsin, sizler de var olun, Doğu vilayetlerinin kurtarıcısı, yaşayışımız onun sebebiyle, yaşamışık ve şimdiyse de, artık vatanımızı, dinimizi, hukukumuzu, dört gözle bekleyek, Ermeni acılarını bu vatandan yavrularımızın kalbinden çıkartmıyak, Ermeniler bize büyük hakaret etti, kılıncı kadınların eline vurdu, kocalarının ayaklarını kesti, ellerini kesti, yüzünün etlerini çıkarttı. Alttan yukarı ateş verdi. Bu durumu, işitince Devletli köyünde bir Ermeni keşişi, din adamı, İncil okumuş, kalan bu hakareti yapmayın Ermeniler, dedi, bu söz bunların gücüne gitti. Topladı, getirdi. Devletli köyünde keşişin mereğine doldurdular. Sen niye bu sözü dedin diye keşişin de çoluğunu çocuğunu ve kendisini yaktılar, sen bu sözü niye söyledin ki bu söz olmaz diye. Ermeni keşişinin, din adamıydı, bu feryada yüreği sızladı, kılınçnan, söğüdün da kadınların karnına süngü takarak, alttan yukarı ateş vermeye keşiş ağladı. Ağlayınca bu gavurlar topladı milleti getirdi. Keşişin mereğine doldurdu, binlerce ateşe verdiler, Efendiler. Ben Merkez Karacaören köyünden Elzade Şahin, sizlerin toplumunuza çok teşekkürüm var, bu acıyı unutmayın, bu adamlarımızın kabrinde de birer abide yapılsın, unutulmasın. Her köyde, 25 köy biliyorum, hep bu acıynan, bu feryadnan, bu sızıynan sızılanmıştır. Deli Ahmet köyünde Kaba Mustafa isminde bir adamı Ermeniler vurdular ve de çok üstün bir adamdı, Zaten bu adam vurulmasaydı, bu Türk milleti, bu vilayet kırılmazdı. Ermeniler

yine buna başladılar ki, barışık var, seni başkan edeceğiz. Bu sebeple geldi, istasyonda birleştiler konuştu. Bir nişan kurak, barışık yapa~ diyerekten, nişan atıyorlar, bu adam atıyor kurşunu çuvaldızın deliğinden geçiriyor, Ermeniler hedefi uzaklaştırıyorlar. Bu adam eğiliyor, hedef alacağı anda Ermen diğaları (sıpa) 4 tane berzanga kurşunu derlerdi o vakit, şimdiki saçma mermisi gibi, birden ateş ediyorlar dördü birden, adamın ciğerleri göğşe yağıyor, yalnız bir vasiyet ediyor ki, aman şu benim kanımın döküldüğü yere, orman, ağaç dikilsin işte hepiniz görmüşsünüzdür ki, Deli Ahmet istasyonunda yarım ormanlık vardır. O adamın kanının üzerinde bitmiştir ve Türk milleti de onu kabul etmiştir. Sözü yere düşmemiştir. İşte muhterem arkadaşlar, hepiniz bilirsiniz ki Ankara'ya, Kars'a İzmir'e gidende Deli Ahmet istasyonu yarım çamlıktır. Acaba bu ormanlığı herkes yapamaz mı, daha ormana yakın istasyonlar var idi. Onlar yapamaz mıydı? Onlar da işte bulunacak bir adam yoktu, fedakarlık gösterip de o adamın kanı üzerinde milyonlarca çam ağacı dikilmiştir. Kaba Mustafa'nın. işte sizlere teşekkürüm vardır. Yanlışlarımı hoş görün. '

Yukarıda konuşmasının metni tam olarak verilen Elzade Şahin' in ifadeleri, o zamanı yaşamış ve bu günlere ermiş bir kişinin duygu ve düşüncelerini anlatması bakımından çok önemlidir. Elzade Şahin 'in duygu ve düşünceleri, bu mezalimleri yaşayan bir çok kimsenin duygu ve düşünceleriyle hemen hemen aynıdır. Ayrıca mezalimin hem o yıllardaki etkilerini, hem de kişilerin duygu ve düşünceleri üzerinde bugünkü sonuçlarını göstermesi bakımından da bir dikkat çekicidir.

Yazıda belirtildiği gibi, mezalimleri yaşayan kimseler, Ermenilerin müslüman kadınların eline kılıç vererek, kendi erkeklerini öldürmeye zorlamalarının hem çok acı verici, hem de çok alçakça bir davranış olduğunu ifade etmektedirler. Ayrıca erkeklerinin gözleri önünde kadınlarına türlü işkence ve ahlaksızca davranışlar yapılması, masum insanları, bebekleri öldürmeleri, affedilemez bir kinin doğmasına neden olmuştur. Aynı zaman da erkeklerin küçük düşürüldüğü, onlara hakaret edildiğinden bahsedilmektedir. Bütün bunların o olayları yaşayan kimseler üzerinde derin izler bıraktığı muhakkaktır.

Ermenilerin barış oldu diye Türkleri toplayıp , daha sonra onları topluca katletmeleri, bu gün bile Anadolu' da yaygın olan 'Ermeni'ye asla güvenilmez.' kanısının ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Ermenilerin yaptıkları zulüm ve işkence karşısında Ermeni Keşişin bile

dayanamaması, ağlaması , yapılan mezalimin derecesini ortaya koymaktadır. Aynı zamanda bunlara engel olmak isteyen , kendi ırklarından din adamını bile öldürmeleri Ermenilerin Türkleri yok etme uğruna neler yapabildiklerini göstermektedir. Bütün bu yaşananlara rağmen; bir çok yerde mezalimleri yaşayan Müslüman, Türk halkın ‘Bunları bize bizim Ermeniler yapmadı, Rusların Ermenileri yaptı.’ demeleri ise, halkımızın sağduyulu, eğri ile doğruyu ayırt etmekte ne kadar hassas davrandığını ortaya koymaktadır.

Yukarıda da belirtildiği gibi halk Kazım Karabekir Paşa’ yı bugün bile hala şükranla anmakta , onları bu mezalimden kurtaran bu kişiye dualar etmektedirler. Kazım Karabekir Paşa ’nın ve onunla birlikte Halit Paşa’ nın Doğu Anadolu bölgesi halkı üzerinde ayrı bir yeri vardır.

Elzade Şahin gibi bir çok kimse daha , ‘Ermenilerin yaptıklarını çocuklarımızın kalbinden çıkartmayalım ‘ demektedir. Bu da geçmişten gelen kin ve nefretin her fırsatta nesilden nesile anlatılarak daha uzun zaman zihinlerde kalacağını göstermektedir.

Yöre halkı, Ermenilerin mezalim yaptıkları yerlere anıt dikilerek o mezalimler sonucu hayatını kaybeden bu vatanın insanlarına sahip çıkılmasını arzu etmektedirler. Ayrıca böyle yerlere gereken önemin verilmediği, sahip çıkılmadığından da üzüntü duymaktadırlar.

Mezalimlerin yaşandığı bölgelerde yaşayan kimselerin atalarından gelen törelerine sahip çıktığı ve bu yerleri terk etmedikleri görülmüştür. Ata mezarlarının bulunduğu yerleri bırakıp gitmeyi , onlara sahip çıkmamayı, onların yattıkları yerin çiğnenmesini çok büyük bir ayıp, ve ölene karşı yapılmış en büyük hakaret saymaktadırlar. Birçok insan mezarları sahipsiz kalmasın diye buldukları yeri terk edip gitmemekte, ve gidenleri de ayıplamaktadırlar.

Bütün bu Ermenilerin Kars ve dolaylarında yaptıkları mezalimler Osmanlı belgelerinde gösterilmektedir.¹⁵⁹

Bu mezalimlerin yapmış olduğu etkilerden bir tanesi de siyasi bir etkidir. Ermeniler bu mezalimler konusunda o kadar ileri gitmişlerdir ki ; halkın içersinden bazı aydınlardan oluşan grup , 13 Nisan 1919 ‘ da Güneybatı Kafkas Hükümetini

kurmuşlardır. Bu hükümet halkın içinden kendiliğinden ortaya çıkması bakımından önemlidir. Artık halk yapılan bu zulümlere kendisi de dur demek istemiştir. Fakat bu hükümet daha sonra İngilizler tarafından ortadan kaldırılmış, Kars Ermenilere verilmiş, bu hükümetin üyeleri de Malta'ya sürülmüşlerdir. Bundan sonra Ermeniler ikinci defa katliama girişmişlerdir. Bu son mezalimler ve bu mezalimlerde rol alanlar da edebi eserlerimizde yerini almıştır. 1919-1920 yıllarında Kars köylerindeki mezalimi yaşayan Veli Aras Efendi yazdığı şiirde şöyle demektedir :

Rus yerine geçtin vurdun darbeler

Başımıza neler getirdin neler

Ordumuz gelince ettin tövbeler

Şimdi azdın yok mu 'asvas ' ermeni

(.....)

Kahpe İngiliz'e sen bel bağladın

Kars Eli 'ni od'a yaktın dağladın

Kış günü köylere topu bağladın

Kırdın çoluk çocuk hep nas Ermeni ¹⁶⁰

Yukarıda şiirde anlatılan Rusların çekilmesi, yerine Ermenilerin geçmesi, daha sonra İngilizlerin teşviki ile cinayetlere başlanması, köylerin yakılması, çoluk çocuk demeden katliamların yapılması, hem tarihçilerin hem yabancı gözlemcilerin, hem de katliamı yaşamış canlı şahitlerin doğruladıkları bir husustur. Görüldüğü gibi şiire o gün yaşanan olaylar ve mezalim yansımıştır.

¹⁵⁹ Genelkurmay Başkanlığı. *Türk İstiklal Harbi, C. 3, Doğu Cephesi*, Ankara, 1915, s. 70

E. MEZALİMLERİ YAŞAYAN İNSANLARLA YAPILAN RÖPORTAJLAR

(Aşağıdaki röportajlar 1991 yılında Kars'ta yapılan **Yakın Tarihimizde Doğu Anadolu Ve Kars Sempozyumu**'ndan alınmıştır.)¹⁶¹

Anlatan : Idris Karakaya
Baba Adı : Hüseyin
Doğum Yeri: Rabat. Çıldır
Doğum Tarihi : 1313 (1897)

-O günlerde kaç yaşında idiniz ve Ermenilerin yaptıklarını siz yaşadınız mı?

-Ben o zaman 19 - 20 yaşlarında ancak vardım. Ermenilerin yaptığı mezalimi köyümde bizzat yaşadım ve gördüm.

-Ermeniler ile aranızın bozulmasının sebepleri nelerdir?

-93 harbine kadar şimdi bulunduğumuz topraklar Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliği altında idi. 93 harbinde bu toprakları elimizden Ermeniler aldılar. Daha sonra Rus idaresinde kaldı. Ancak Ruslar çekilip gidince silahlanan Ermeniler burada bir Ermeni devleti kurmak istediler. Biz de buna müsaade etmeyince bize saldırdılar.

-Ermenilerin yaptıklarını anlatabilir misiniz?

-Bu topraklar 4 sene kadar onların elinde kaldı. Ondan sonra Halit Paşa Ermenileri sıkıştırınca Ermeniler Ardahan'a kadar çekildiler. Bu Ermeniler Ardahan' da Türkleri toplu olarak katlettikten sonra geri kaçarlarken köyleri yakıp yıkmaktan geri kalmadılar. Orada bulunanları süngülerle öldürdüler. Küçük çocukları süngülerin ucuna takarak öldürdüler. Meryem köyüne yaklaştıkları sırada, Meryemliler bu Ermenilere direnince, Ermenilerin kuvvetli oldukları anlaşıldı. Bunun üzerine bir kısmı Sikerep

¹⁶⁰ Kirzioğlu , Edebiyatımızda Kars, s.159

¹⁶¹ Yakın Tarihimizde Kars Ve Doğu Anadolu Sempozyumu, Kars . 1991. ss. 39-63

(Kotanlı) köyüne kaçtılar. Ermeniler kaçamayanları ve Meryem köyünün ihtiyarlarını köyde öldürüp, mallarını talan edip buradan Sikerep köyüne gittiler. Orada halkı köy meydanına toplayıp Meryemlileri bir tarafa, Sikereplileri bir tarafa ayırdılar. Sonra da Meryem köyünden 50 kişiyi bir tarafa tek sıra halinde dizip, ilk önce kurşunla sonrada can çekişmekte olan yaralılara süngü ile de saldırıp onları parçalayıp öldürdüler. Daha sonra da köyün malını talan ettiler. Uzun zaman kalan Ermenileri Halit Paşa köyden çıkardı. Benim bildiklerim bunlardan ibarettir.¹⁶²

Anlatan : Şahbaz Karakaya
Baba Adı : Mirza
Doğum Yeri : Sikerep (Kotanlı)
Doğum Tarihi :1313 (1897)

-Ermeni mezalimi hakkında bize neler anlatabilirsiniz?

-Ermeni mezalime başladığı sıralarda ben 18 yaşlarımda idim. Ermenilerin yaptıkları bütün mezalimi hatırlıyorum. Hatta bazılarını kendi gözümle gördüm ve yaşadım.

-Ermeniler ile ilişkileriniz nasıldı, neden bozuldu?

-93 Harbinde bu topraklar Osmanlı İmparatorluğunun elinde idi. Buralarını daha sonra Ermeniler basarak Erzurum hattına kadar bizim elimizden aldılar. Dört sene bu topraklar Ermenilerin işgali altında kaldı. Bizlere yapmadıklarını bırakmadılar. Sözde Ermeni devleti kuracaklarmış. Onun için bize düşmanca tutum içine girdiler.

-Türlere karşı Ermeni mezalimini anlatabilir misiniz?

-Ermeniler Ruslardan kalan silahlar ile çok kuvvetlendiler ve köylerimiz~ karşı çok saldırılarda bulundular. Ancak daha sonra Halit Paşa ve Kazım Karabekir Paşa mahiyetindeki ordu ile bu işgalde bulunan topraklarımızı ala ala Ardahan'a kadar geri püskürttük. Ermenileri iki koldan sıkıştırdık, Ardahan tarafından Kazım Karabekir Paşa, karşı taraftan Halit Paşa geldi. Ermenileri Ardahan'da da sıkıştırdık. Sıkışan Ermeni askerleri Yukarı Cincirof ile Aşağı Cincirof tarafında bulunan köprüde bizim Türk

¹⁶² **Yakın Tarihimiz...** , ss. 53-54

askerlerini ve Türk köylülerini katliam yapıp bıraktılar. Burada az miktarda Türk kurtuldu. Ardahan'da sivil halk ta katliama uğradı. Hatta kadınların yani genç kızların süngü ile memelerini kesip kapılarında bulunan eşiklere mihla çaktılar. Oradan Ölçek köyüne geldiler. Burada Türkleri kesip evlerini yakıp yıktılar. Oradan Berihatun köyüne geldiler. Burada bulunan Türkleri de öldürdüler. Ufak çocukları da süngülere takıp havaya attılar. Sonra buradan Meryem köyüne geldiler. Meryem halkı bu Ermenilerin önünü kesti. Ermenilere karşı geldiler. Fakat Ermeniler kuvvetli olduğundan fazla dayanamadılar. Meryemliler kaçıp, bizim köye, Kotanlıya geldiler. Bize *"Ermenilerin köylerini bastıklarını ve kaçamayanları öldürdüklerini"* söylediler. Böylece Meryemliler bizim köye sığındılar. Ancak daha sonra Ermeniler bizim köyü de istila ettiler. Ermeniler bizim köyün bütün halkını ve Meryemliler köyü halkını, köyün meydanında topladılar. Her iki köyü kıracakları zaman, bizim köylü Lütfü bunlara karşı çıktı. Bir Ermeni askerinin öldürülmesi suçunu bizim köye atmak istediler. Bunun için *"Meryemliler ile bizim köyü katledeceklerini"* söylediler. İki köylü, iki çocuk ve Hamza Demirci'yi ayırdılar. İki köyden 80 kişiyi ayırdılar. Bunları bizim köyün güneyine götürdüler. Nahir yoluna götürdüler. Tek sıraya geçirdiler. Karşlarına da Ermeni askerleri geçip ilk önce silahları ile ateş ettiler. Bu köylüler yere yıkılınca süngüleri takıp yerde bulunan yaralı ve ölü Türklere süngü ile dürterek şişlediler. Süngülenen bu kişilerden Meryem köylü topal lakabı ile tanınan Nuri, yaralı olarak orada kaldı. Cenazelerin arasından çıkıp kaçtı. Bu Nuri'yi de öldü diye bıraktılar, fakat bizim köylüleri de Ahmet Ağa'nın yazlığına, kadın, erkek, çoluk çocuk demeden kapattılar. Hatta bazılarını İmdat'ın mağarasına kapattılar. Bu kapatılanlar arasında ben deardım. Hatta iki amcam oğlu Taştan ve Cabbar mağarada dayanamadılar. Mağaradan kaçtıkları sırada ikisini de az aşağıda öldürdüler. Bu arada, Yusuf, Hurşit Ağa, Muhammed Ağa, çocuklarını alıp Ailesi ile birlikte kaçarken burada sıkıştırılıp, bu şahısları çoluk, çocukları ile sığınak mevkiinde yani dereye öldürdüler. Sonra mağarada bulunan bizleri öldürmeye gelirken İmdat bunlara karşı çarpıştı. Üç gün mağaraya yanaştırmadı. Bunlara teslim olmadık. Fakat köydeki mallarımıza el koydular. Bunlar kadınlarımızı peşkeş çektiler. Meryemli köylüleri ve bizim köylülerden öldürülenler için Ermeniler daha sonra mezar kazdılar. öldürdüklerini hepsini bu mezara koyup gömdüler. Bunların yerlerini gösterebilirim. Çünkü bunların hepsi gözlerimin önünde oldu. Sonra Halit Paşa bunları sıkıştırdı. Kaçarken evlerimizi yakıp kaçtılar. Mallarımızı da yağma ettiler. Benim Ermeni mezalimi hakkında bildiklerim bu kadar.¹⁶³

¹⁶³ Yakın Tarihimizde.....ss. 54-55

Anlatan :Abdullah Öztürk
Baba Adı :Cemal
Doğum Yeri :Arpaçay
Doğum Tarihi :1320 (1904)

-Ermeniler ile ilişkilerin bozulması nasıl olmuştur?

-Hatırladığım kadarıyla o günlerde 8 - 9 yaşlarında idim Ruslar Kars'ı işgal etmişler ve Sarıkamış'ta onların elinde imiş. 1330 tarihinden sonra Trabzon'a kadar gittiler. Bu arada Enver Paşa'nın kumandasında 80.000 asker Allahu ekber dağlarında Ruslarla çarpışmak için geldiğinde burada şiddetli kar ve tipiye tutularak hepsi donarak şehit oldular. Daha sonra şimdi ismini hatırlayamadığım bir Paşamızın 1334 (1918) de Kars ilini Ruslardan alarak Bakü ve Gümrü 'ye kadar gittiler. Ancak daha sonra ordumuz yine buralardan çekilince Arpaçay ilçesi ve Kars'ta "*Milli Şura Hükümeti*"ni kurdular. Bu tarihlerde İngilizler bizim bu topraklarımıza gelerek Milli Şura Hükümeti üyelerini Malta adasına sürdüler. Bu da yetmemiş gibi Ermenileri davet ederek Kars'ı onlara teslim ettiler. Bizler de Rus ihtilalinden sonra devrilen ve yerine hükümet kuramayan Ermenilerin topraklarımıza gelmesinden sonra bizlere yapılan işkence ve mezalim dolayısıyla o tarihlerde kurulu bulunan Azerbeycan hükümetine sığındık. Bizimle birlikte kaçanlar haricinde ise bir kısmı burada kalarak Ermenilerin esiri ve kölesi oldular. 1336 (1920) senesine kadar kendi topraklarımıza dönememiştik, o tarihte bizim askerimiz buraları alınca tekrar eski yerlerimize döndük.

-Ermenilerin Türklere karşı yapmış oldukları mezalim hakkında neler hatırlıyorsunuz?

-Mezalim hususunda ise, Ermeniler bu topraklara yerleşince bizlerin evlerini yaktılar. Kadınlarımızın ırz ve namuslarına el atarak çocuklarımızın hepsini öldürdüler. Bunun basit bir misalini verebilirim. Arpaçay'ın Yılanlı köyünde mevcut bulunan 565 nüfusun bir kısmını yaktılar. Bir kısmını da akla hayale gelmeyecek türlü işkencelerle öldürdüler. Yılanlı köyünden Sara isminde bir kadın vardı, hafta bu kadın yakın zamanlara kadar hayatta idi. Kars'ta bu kadına bir de ev verdiler. İşte bu kadının çocuğunu gözü önünde süngüleyip ucunda havaya kaldırdılar. Kadın buna müdahale

edince kadının bileğinden elini kestiler. Yılanlı - İnce dere-Perkit köylerinde ise benim gördüğüm ve bildiğim hamile kadınların karınlarını yararak çocukları çıkarıp süngülediler. Şimdiki adıyla Büyük çatma ve Küçük çatma köylerinde köy halkını bir araya toplayarak erkekleri bir tarafa ayırdılar, kadınları da bir tarafa ayırdılar. Toplanan erkeklerin hepsini öldürerek, kadınlara sahip çıktılar. Sonra da bir dama toplayarak hepsini yakmaya çalıştılar ve yaktılar. Kadınlarımızı kendilerine zorla kadın yaparak bunlardan çocuk sahibi olmuşlar. Sonra da bunlar Türk çocuğudur diyerek getirip buraya bıraktılar. Bilahare, bu çocuklar Rusya'ya göç ettiler. Bir daha bu durumların olmamasını Yüce Allah'tan dilerim. Bu mezalimi Allah kimseye göstermesin.

Yukarıda da belirtildiği gibi Yılanlı Köyü de bu mezalimden etkilenmiştir. Yılanlı en çok katliamın yapıldığı köylerden biridir.1918 yılından sonra ordumuz buralardan çekildikten sonra, İngilizlerin sayesinde Ermeniler tekrar eskisinden daha şiddetli olarak katliama başlamışlardır. Bunun sonucunda halk Azerbeycan hükümetine sığınmıştır. Böylece bu mezalimleri yaşayan insanlar kin ve nefreti yıllarca beraberlerinde taşımışlardır. Bu gün bile dedeler nineler kış sohbetlerinde istemeyerek de olsa bu kötü anılarını anlatmaktadırlar.

Vatanlarından göç edip ,daha sonra yakılmış yıkılmış köylerini, katledilmiş ataları, akrabalarını gördüklerinde perişan olmuşlar, tekrar sosyal hayata geçebilmeleri hayli zaman almıştır. Bu gün hala dini bayramlarda atalarının ruhuna Kur'an okutan Yılanlı Köyü sakinleri kaybettikleri insanlar için yas tutmakta, asla olanları unutmayacaklarını belirtmektedirler. Ayrıca Yılanlı köylüleri uluslar arası kamuoyunda sık sık gündeme getirilen 'Ermeni soykırımı uydurmaları' na karşı çok öfkelenmekte, asıl soykırımını Ermenilerin kendilerine yaptıklarını söylemekte; hükümetin bu konuda çok pasif kaldığını ve onların köylerinde yatan şehit atalarına sahip çıkmadığı görüşünü taşımaktadırlar.

Coğrafi konum itibariyle Yılanlı köyü Ermenistan sınırında bir köydür. Bu nedenle özellikle yaşlılar üzerinde bu tür olayların bir gün gene yaşanabileceği görüşü yaygındır. Bu görüşleri nedeniyle o mezalimleri yaşayan insanların torunları atalarının Ruslara ve Ermenilere karşı kullandıkları silahlarını '*Bir gün lazım olur* ' düşüncesiyle evlerinin duvarlarında asılı olarak saklamaktadırlar. Buradan da anlaşıldığı üzere bu nefret ve kin, derecesini kaybetmiş olmakla birlikte, hala devam etmekte ve her an yeniden ortaya çıkabilecek şekilde kişilerin içlerinde yaşamaya devam etmektedir.

Bu mezalimlerin etkilerinden bir tanesi de ekonomik boyuttadır. Bu gün Ermenistan'ın uygulanan ambargo nedeniyle güç durumda olması ve ekonomisinin bozuk olması Yılanlı köylülerini memnun etmektedir. Kendileri bunu şu şekilde ifade etmektedirler:

'Eskiden buradan Gümrü ve Erivan ışıl ışıl görünürdü. Bu karşıdaki köylerde (Ermeni köyleri) elektrik var idi. Biz gaz yağı ile otururduk o vakitler. Elektrik nedir bilmez idik. Bunların askerlerinin ellerinde büyük çok büyük ışıklar (projektörden bahsediyor) vardı. Arada sırada onu bize çevirirlerdi. Evimizin içine ışık dolardı. biz de bu nedir ki derdik, geceyi gündüz yapıyor. Ama şimdi açlar,susuzlar , kuruşa muhtaçlar...şimdi bizim tarafımız aydınlık. Her şeyimiz var .Daha da beter olsunlar. ' demek suretiyle Ermenistan'ın kötüleşen ekonomik durumuna sevinmektedirler.

Yukarıda bahsedildiği gibi Ermenilerin erkekleri katlederek ,kadınlara zorla sahip olarak meydana getirdikleri çocukları içine almayan, kabul etmeyen Yılanlı Köyü köylüleri arasında çok yaygın bir söz vardır : Birine çok kızdıkları zaman 'Ermeni dölü ' derler. 'Bu senin yaptığını ancak Ermeni yapar' manasında kullanılmaktadır.

Yılanlı köyü sakinleri şu anda devletin atalarının mezarlarına sahip çıkmasını ve buralara anıt dikilerek geçmişin her an akılda tutulması gerektiğini belirtmektedirler.

Anlatan : Cezayir Tan
Baba Adı : şah Hüseyin
Ana Adı : Sultan
Doğum Yeri : Sürüğüden (Hive) / Göle
Doğum Tarihi : 1317 (1901)

-Bize Ermeniler ile ilişkilerinizin neden bozulduğunu anlatabilir misiniz?

-Ben doğma büyüme bu köylüyüm. Çok güzel günlerimiz oldu. Çayır ve tarlalarda beraber çalışırdık. Ermeniler ile ilişkilerimiz önceleri çok iyi idi. Ermeniler ile iç içe büyüdük. Birbirimizle arkadaşlığımız ve dostluğumuz vardı. Beraber çalışırdık. Birbirimize misafirliğe giderdik. Fakat nedense sonradan aramız bozuldu. Türkler onlara çok yakındı. Ancak onlar Türkleri öldürmeye, mallarını almaya başladılar.

-Köyünüzde Ermeni var mıydı?

-Bizim köyümüz iki mahalle idi. Biri Camii mahallesi, diğeri Kilise mahallesi. Ermeniler Kilise mahallesinde oturuyorlardı. Biz köyün yukarı kısmında oturuyorduk.

-Ermenilerle bu kadar iyi ilişkiler olmasına rağmen acaba neden isyan ettiler. Katliam yaptılar?

-1917'de Ruslar buralardan çekildiler. Rusya'ya giderken topunu ve tüfeğini Ermenilere bıraktılar. Böylece Ermeni'yi üzerimize saldırttılar. Ermeniler buralarda bir devlet kurmak istiyorlardı. Bu sebeple bizleri de köyümüzden çıkarmak istediler. Biz bunu kabul etmedik. Çıkmayınca da köyümüzde katliam yaptılar.

-Cezayir dede çevre köylerde de Ermeniler var mıydı?

-Tabii vardı. Sasadel, Samzelek. Orakilise (Çakırdere) Urut, Tahtakıran, Salıt (Dereyolu), Keşer (Dedekılıç)de Ermeniler bulunuyordu.

-Ermenilerin köyde yaptıkları katliamı hatırlıyor musunuz?

-Elbette. Bizim köyde çok büyük kırgın yaptılar. Köylüye çok eza verdiler. Bizim köyden önce başka köylerde de zulüm yapılmış, çok Türk öldürülmüş.

-Siz buna karşı bir tedbir aldınız mı?

-Ne tedbiri alacaksın, oğul. Silah yok, malzeme yok, asker yok, yok oğlu yok. Ermeninin her şeyi var. Kaymakamı bile var. Biz ona "Neçetiik" diyorduk.

-Ermeni çeteleri sizin köyü de basıp katliam yaptılar mı?

-Tabii Ermeniler başka köyleri basınca bizim köyü de basarlar diye düşündük. Köyün etrafına gözcüler koyulmuştu. Birkaç tane tekli tüfeğimiz vardı. Derken bir akşam köyde panik başladı. Köyün altında büyük bir kalabalık vardı. Ermeni askerleri gelmişti. Fakat bunlar Türk asker kılığında idiler. Biz Ermeni olduklarını anladık. Herkes saklanmaya başladı. Ermeniler bir anda köye dağıldılar. Bize zarar vermeyeceklerini, burada bir gece kalıp Ardahan'a geçeceklerini ve yemek yiyip sabah gideceklerini söylüyorlardı. Biz bunlara inanmadık. Biraz sonra bütün topladıklarını köy meydanına götürüp ikişer sıra halinde dizdiler. Köylülerin üzerine daha sonra ateş ettiler. Hem ateş ettiler, hem de süngülediler. Ölenler olduğu gibi yerde yayıldı. Ölü

sayısı 200 kişiye yakındı. Cenazeler üç gün sonra Camiye dolduruldu. Daha sonra köyümüzün şu anda kabristanı olan yerde üstü açık bir bina vardı. Bu binanın şu anda duvarları yıkık. Daha sonra köyümüze gelen işgal kuvvetleri cenazeleri üs üste koydular. Ancak açıkta kalmasın diye toplu olarak gömdüler. Bu kıyımdan kaçabilen kaçtı. Kaçamayanlar ise öldürüldüler. Tabii biz de kaçıp evimize sığındık.

-Peki siz nasıl kurtuldunuz?

-Evimize gizlenip kapıları kilitledik. Bir akşam namazı sırasında bizim eve baskın yaptılar. Zaten evleri basıp paraları, kıymetli eşyaları alıyor, eli silah tutanları ise öldürüyorlardı. Kadınların da ırzlarına geçiyorlardı. Bizim evde annem! babam, ağabeyim ve kardeşim vardı. Ben çok korkmuştum. Hemen annemin eteklerine sarıldım. Eve gelenler babamdan para istedi. Babam da paranın olmadığını, ahırda atının olduğunu onu alabileceklerini söyledi. Fakat 9- 10 kişi ısrarla para istediler. Babam ve ağabeyim bunların üzerine saldırdılar. İçlerinden birisi silahını ateşledi. Babamın sol yanağından girdi boynundan çıktı. Bir başkası da ağabeyime ateş etti. Onun da sol göğsünden girdi! arka kaburgalarından çıktı. Bana ve anneme ateş etmediler. Ancak anneme bir dipçik vurup yıktılar. Birisi bana kurşun sıkmak istedi ise de diğeri “kurşuna yazık değil mi?” diyerek yaz geçirdi. Benim başıma vurmuşlar. Bayılmışım her halde beni öldü diye bırakıp gitmişler.

-Sizlerden başka kimler kurtuldu?

-Ben ve amcamın oğlu kurtulduk. Annem, babam, amcalarım, ağabeyim, kardeşim ve diğer akrabalarım öldüler.

-Ermeni çetelerinin isimlerini hatırlıyor musunuz?

-Hepsini bilmiyorum. Fakat bizim bu civarın Ermeni çete reisinin Mazmonof isimli birisi olduğu söylenirdi. Bizim köydeki kırgını da Mazmonof yaptırdı.

-Başka ne diyebilirsin?

-Başka ne diyeyim, Allah bir daha o günleri göstermesin.

Anlatan :Asker Bozbağ
Baba Adı :Kasım
Doğum Yeri :Esenboğaz(Kelpikor)/Göle
Doğum Tarihi :1330 (1914)

-Ermeni mezalimini yaşılanlardan birisi olarak bize neler anlatabilirsiniz?

-Bir gece köyümüzü Ermeniler bastı. Biz bunların geleceğini biliyorduk. Köyün etrafına silahlı nöbetçiler konmuştu. Ancak baskın gecesini havanın sisli oluşu sebebiyle onların köye gelişleri görülemedi. O zamanlar çocuk yaşta idim. Çok korktum. Baskın sabahı bazıları ormana kaçtılar. Ben de bir çift öküz ile ormana kaçtım. Biraz sonra da babam bana yetişti. Babam ve ben bir sığınak arıyorduk. Az bir müddet sonra babam yüz üstü düştü. Babam vurulmuştu. Kurşun göğsünden girip sırtından çıkmıştı. Çok korkmuştum. Bir sığınacak yer aradım. Bir yığının arkasına gizlendim. Bir müddet sonra bizim köye yakın bir köyün imamı yanıma geldi. Fakat onu Ermeniler takip ediyorlarmış. Bizi buldular. İmam onlara direnmek istedi. Fakat ona hakaret ederek kılıcını çektiler. İmam elini kaldırmıştı ki kılıç parmaklarını kopardı. Parmakların yerde oynadığını gözlerimle gördüm. Daha sonra babamı şehit ettiler. Bu arada ben ormana yeniden koşmaya başladım. Bana ateş ettiler ve bacağımdan vurdular. Daha sonra işgal birliklerine rastladım. Onlar da bana ateş edecekti ki, birisi "*mermiye yazıktır. Süngüyle gitsin*" diyerek beni tek eliyle yere yıktı. Süngüyü sırtıma batırdı. süngü izi sırtımda bariz şekilde görülüyor). Beni öldü zannederek bırakıp gittiler.

-Yaptıkları mezalimden etkilenen başka kimler var?

-Bu arada annem, amcam ve kardeşlerimin cesetlerini daha sonra buldum. Kimisini süngü, kimisini bıçak ve kurşunla öldürmüşlerdi. Bir kısmının kol ve bacakları kesilmişti. Anamın başının kılıç darbesiyle iki parça olduğunu gözlerimle gördüm. Köye dönerken yolda iki yaşlı adamla karşılaştım. Nereye gittiğimi sorduklarında, köye gittiğimi belirtince bana "*köye neye gidiyorsun, herkesi öldürdüler, köyü yakıp yıktılar. Cesetleri mereklere (samanlık) doldurup yakttılar. halimiz ne olacak Allah bilir. Allah bizi kurtarsın*" dedi. Ben yine de köye doğru yürüdüm. Bu sefer Şamil efendiye rastladım. Gözleri yaşlı idi. Köyümüzden manlar, alevler yükseliyordu. Cesetlerin yakılmasını gözlerimle gördüm. Yakılan şu anda köyümüzün üst tarafındadır. Bu

mezalimde anamı, babamı ve akrabalarımı kaybettim. Allah hepsine rahmet etsin. Bir daha bu acı günleri göstermesin

Görüldüğü gibi katledilenler arasında annesi, babası ve akrabaları olanlar vardır. Bunlar yıllarca anne, baba özlemiyle ezik olarak yaşamaktadırlar. Ayrıca vücutlarında o günlere ait izler bulunanların kendilerine yapılanları hiçbir zaman unutamayacağı ortadadır.

Anlatan : Mehmed Baş

Baba Adı : İsmail

Ana Adı : Gülşan

Doğum Yeri: Esenboğaz(Kelpikör)/Göle

Doğum Tarihi : 1322 (1906)

-Ermenilerin yaptıkları mezalimi anlatabilir misiniz?

-Benim anlatacaklarım da Asker efendi gibidir. Ancak benim onlardan ayrılarak başımdan geçen ve bizzat yaşadığım acı durumu hatırlıyorum. Köy basılınca kurtulabilenler ormana kaçtılar. Biz köyde kalmış kaçamamıştık. Kardeşlerim ve bacım kaçmıştı. Fakat nasıl kaçtıklarını bilmiyorum. Ben 'de yalnızdım. On kişi kadar geldiler. Beni sürükleyerek mereke (samanlığa) götürdüler. Sol şakağıma kılıçla vurdular. Sol dizime de süngü batırdılar (sol şakağında kılıç izi, sol bileğindeki kılıç izi ve sol dizindeki süngü izi açıkça görülmüştür.) Allah ecelimi getirmemiş. Sürünerek dışarı çıktım, doğru evimizin altındaki anbara girdim. Orada altı gün altı gece kaldım. Yapılan diğer mezalimi bu sebeple hepsini göremedim. Yakılan samanlık hala köyün üst kısmında duruyor. Benim anlatacaklarım bu kadar.

Anlatan : Şamil Demir

Baba Adı : Ali Rıza

Ana Adı : Hanife

Doğum Yeri :Esenboğaz(Kelpikör)/Göle

Doğum Tarihi :1323 (1907)

-O günleri hatırlıyor musunuz?

-Elbette. 0 günler 12 yaşlarında idim.

-Bize köyünüzü anlatır mısınız?

-Bizim köy Göle ilçesinin güney doğusunda, ilçeye 10 km. mesafede etrafı dağlık ve güney kesimi ormanlık olup Toptaş köyüne de bir boğazla açılır.

-Köyünüzdeki Ermeni baskınını ve mezalimini anlatır mısınız?

-Bir ara gece bekçisinin .bağırışıyla uyandık. Köyün Ermeni birliklerince sarıldığını duyduk. Sabaha karşı köyde büyük bir telaş başladı. Evlerini terk eden köy halkı ormana doğru kaçtı. Bizden büyük olan ve eli silah tutanlar ormanda mevzilendiler. Ben kadın ve çocukların bulunduğu yerde idim. Ermeniler köye ve ormana ateş açtılar. Bizler de evimizi korumak zorunda idik. Büyüklerimiz ellerinde olan fişekleri harcayınca güçsüz kaldık. Bunu anlayan Ermeniler etrafımızı sardılar. Bizi yakaladılar. Dipçik ve kamalar ile vura vura köy meydanına getirdiler. Bir başka grubu da mereğe (samanlık) sokarak önce kılıçtan geçirdiler. Ben bunları görmüş ve çok korkmuştum. Ben kadınların bulunduğu yere kaçtım.

-Böylece kurtulmuş oldun mu?

-Hayır. Ancak orası da kadın, çocuk demeden katledilmişti. Buradan yaralı bir kadınla birlikte ayrıldım. köyün dışındaki ormanlık alana gittik. Orada iki gün kaldık. Ermeniler daha sonra samanlıktakilerini tamamen yakmışlar.

-Sizin Aileden başka kimler öldürüldü?

-Babam, annem ve kardeşlerim öldürüldüler. Benim diyeceğim bu kadar.¹⁶⁴

¹⁶⁴ Yakın Tarihimizd....., ss. 60-61

Anlatan : Sürmeli Kaya

Baba Adı : Mehmet

Ana Adı : Hatun

Doğum Yeri: Toptaş

D. Tarihi : 1316 (1900)

-Ermeni mezalimini hatırlıyor musunuz?

-Elbette hatırlıyorum. Unutulacak şeyler değil ki onlar. 18 yaşlarında ve nişanlı idim. öncelikle çok iyi idi. Ancak daha sonra düşmanlık başladı. Ama kazanan daima onlar oldu. Çünkü zengin idiler. Silahları çoktu. Bizim ise savunacak hiçbir şeyimiz yoktu.

-Sizce bunların isyan etmelerinin sebepleri nelerdir?

-Bir zamanlar buralarda Moskof hakimiyeti vardı. Moskof buralardan çekilince silahlarını Ermenilere bıraktı. Ermeniler kendilerine bir devlet kurmak istiyorlardı. Bizi topraklardan atmayı planlıyorlardı. Biz de buralardan ayrılmayınca saldırılarını başlattılar. Aramız bozuldu.

-Ermeniler sizin köyde katliam yaptı mı?

-Evet bizim köyü basıp büyük bir çoğunluğunu öldürdüler. Ermeni başka köylerde kırgın yapmıştı. Bunları duyunca bize de sıranın geleceğini biliyorduk. Silahımız olmadığı için korku ile bekledik. Nihayet kalabalık bir kuvvetle köyümüze geldiler önlerine geleni kimisini kılıçla, kimisini süngü ile ve kurşunla öldürmeye başladılar. Sağ kalanlar da evlerine gizlenmişlerdi. Biz evin altındaki gizli bölmeye saklanmıştık. Saklananların bir kısmını buldular, bir kısmını da bulamadılar. Ne olduğunu görmüyorduk. Ancak seslerden anlaşılıyordu. Bizim evi de iyice aradıktan sonra çıkıp gittiler. Kurtuluşumuz bu suretle oldu.

-Kaç kişinin öldürüldüğünü hatırlıyor musunuz?

-Kesin sayısını bilmiyorum ancak 100 kişiden fazlaydı. Köyün büyük bir çoğunluğu öldürülmüştü. Allah o günleri bir daha göstermesin.

Yukarıda da anlatıldığı gibi , bu mezalimleri yaşayanlar, acı nefret ve kin doludurlar. O kadar etkilenmişlerdir ki; bu olayları anlatırken dahi gözleri dolmakta ,sesleri titremektedirler. Olayların bir türlü gözlerinin önünden gitmediğini , zaman zaman uyuyamadıklarını belirtmektedirler.

Ermenilerin yaptıkları mezalimin mezalimi yaşayan kimseler üzerindeki en büyük etkisi ise , kin ve nefret duyguları oluşturmalarıdır. Aynı zamanda mezalim yöre halkının canını kurtarmak için yerlerini bırakıp göç etmelerine sebep olmuştur. Birçok yerleşim yerinde olduğu gibi erkeklerin tamamına yakını katledildiği için, halk arasında ‘erkek işi ‘ denilen bir çok işlerin o zamanlarda kadınlar tarafından yapılması ise mezalimin sosyal yaşantıda yapmış olduğu etkiye örnek gösterilebilir. O dönemlerde muhtarlık ve imamlık gibi bazı işler kadınlar tarafından yerine getirilmiştir.

F. 1919- 1920 YILLARI ARASINDA KARS VE ÇEVRESİNDE ERMENİ MEZALİMİ

Vaktiyle Milli- Şura askerlerinden iken terhis edilen 100 İslam, şehriden toplanarak, zulüm ve işkence ile yok edilmiştir.

Milli-Şura Kurucuları’ndan (Cihangiroğlu) İbrahim (Aydın), Hasan (Aydın), Aziz (Cihangiroğlu), (Orenburglu Tevhidüddin) Mamilof, (Digorlu Salahoğlu) Musa Bey, Gümrülü (Hacızade) Yusuf (Arpaçay) Bey, (Karslı Atamanoğlu) Muhlis Efendi ve Rus (Polonez) milletinden (Simon) Raçinski, (Rum Pavli) Çamışof, Kağızmanlı Ali (Rıza Ataman)Bey, Revanlı(Iğdırlı ve Kars Valisi) Mehmet Bey, (Talınlı) Hüseyin (Han) Ağa ve (Akbabalı) Ahmed (Karaçanta)Efendi bir gecede tutulup uzaklaştırıldıktan sonra;hepsinin evlerine el konulup, eşyaları yağma edilmiştir.

Bir hafta için Furuncu Mustafa Ağa öldürölüp, eşyası yağmalanmış ; ve Furuncu Mehmed oğlu Hasan’ın 700 Osmanlı altın lirası ile 2000 banknot lirası, Vali-Muavini Çalkuşyan ile Ceza Reisi tarafından hile ve korkutma sonunda gasb olunmuştur.

Paslı köyünden Molla Mehmed, “Türkiye ile haberleşmede bulunuyormuş” iftirası ile, Kaleensesi’ne götürülerek sağ kafasının derisi yüzülmüş ve elleri kesilip yan taraflarında da cep yaparak, pek korkunç ve işkenceli bir biçimde öldürülmüştü.

1919 Haziranında, Kars’a bağlı Hacıhalil köyündeki Türkler’i Sumbatoğlu Murat-Nazik 500 atlı ile kuşatarak:8000 koyun, 500 sığır ve 200 000 liralık nakit para ve değerli eşyalarını alarak , aile reislerinden 8 kişiyi de öldürmüşlerdir.(sonra,) Küçükyusuf, Hacımaho(Verimli), Sanoköyü (Aslanizi) ve Ağadeve köylerine de hücum ederek:ahalden otuz kişiyi kırıp, evlerini büsbütün yağma ile, 2000 koyun ve sığırı aşırarak, Kars’a götürülmüşlerdir .Bu cinayetler, General Osebyan ve Vali Korganof’un buyruğu ile yapılmıştır.

Ermenilerin yaptıkları zulüm ve işkence ile kırgın , genişliği bakımından pek dikkate değer ve acındırıcıdır. Bu olaylardan birtakımı aşağıda alınmıştır.

Generel Osebyan’ın kumandasındaki asker birlikleri ve çete, Kars çevresinde bulunan:Karapınar, Çamurlu, Akkom(Akdere), Gölbaşı, Berdik(Alçılı), Aynalı, Kızılçakçak(Kayadibi) köylerine hücum ederek, yüzden çok suçsuz ve masum İslamları öldürdükten sonra, 2000 koyun, sığır ve 100 000 liralık halı, ev eşyası ve değerli eşyayı aşırılmışlardır. Ermenilerin bu zulüm ve vahşiliğinden dolayı Kars yanlarını bırakarak Göle ve Çıldır çevresine kaçmaya mecbur kalan İslam ahalisinden, donarak , telef olmuşlardır.

2 Ocak (1920) günü başlayarak Kars- Gümrü demiryolu üzerindeki Şahnalar köyüne hücum edilerek, zırlı vagonlardan top ateşleri yapılmış ve yalnız bu köyde, 500 den çok erkek, kadın ve çocuk pek acıklı biçimde şehit edilmiş olup , kaçabilen 200 kadar İslam da , kar tipileri altında boğularak, Tanrının rahmetine kavuşmuştur. Yine bu sıralarda, Kars Sancağı’na bağlı Digor Bucağından 38 köyü, Ermeniler bozup yakılmış ve bu köylerden erkek, kadın ve çocuk olmak üzere, 14 620 ‘İslam’ı kırıp yok ederek bütün mallarını yağmalamışlardır. Bu gerçekler , anılan 38 köy halkından sağ olarak kaçıp kurtulan ve bugün geri dönerek, Ermeni kan içiciliğine, Ermeni vahşiliğine açık ve acıklı bir ibret levhası sayılan bu harabeler içinde gözyaşları dökerek, yeniden yuva kurmaya çalışan zavallıların yakınma ve anlatılarına ve yerinde yapılan incelemelere dayanmaktadır. Bozulup yıkılan bu köylerin bazılarının adları aşağıdadır:

Digor, Pazarcık, Tarhan, Türkmenaşan(Kırdamı), Sorkunlu, Alem, Magazbert(bugün de ıssızdır) ,Barkan(Kilittaşı), Yukarı-Aracık, Aşağı Aracık(ikiside ıssızdır),Kızıлмаğara, Ketan(ikiside ıssızdır),Karakale,Horsun(ıssızdır),Pifik, Deliler, Taşnik(Şenol) (ıssızdır) Yukarı -Çınıklı, Aşağı-Çırıklı(bugün:Çırıklı), Halıkışlak, Hüseyinkendi, Kaleköyü(ikiside ıssızdır).¹⁶⁵

Yukarıda da daha önce bahsedildiği gibi, Ermeniler Kars ve çevresinde yapılmadık kötülük bırakmamışlardır. Bunun sonucunda mezalime şahit olanlar ve bu mezalimden kurtulan kimselerin anlattıkları sayesinde yaşanan olaylar tüm Türk halkına , nesilden nesile ulaşmıştır. Türklerin bir çok yerleşim yerini yakıp yıkan, kadınlarının yanında onları küçük düşüren , bebek çoluk-çocuk demeden katliam yapan, sayısız camiyi yıkan harabeye döndüren Ermeni'ye karşı sıcak ve samimi hisler beslemeleri beklenmemelidir.

Bütün bu Ermenilerin yaptıkları mezalimin önemli etkilerinden birisi göç olayıdır. Katliam gören yöre halkından canını kurtarabilenler yurdun çeşitli bölgelerine hatta bazen yurt dışına göç etmişlerdir. Böylelikle iki ülke arasındaki kin ve nefret, nesilden nesile ve Anadolu'nun çeşitli yörelerine taşınmaktadır.

1. SARIKAMIŞ VE ÇEVRESİNDEKİ ERMENİ MEZALİMİ VE ETKİLERİ

Kars İslam(Milli-) Şura Hükümeti'nin düşmesinden bir müddet sonra Ermenilerin Sarıkamış'a gelişinde, Kaymakam Varcabet Agop, önceleri Şura Hükümeti hizmetinde Telefoncu olan yedi İslam'ı , acıklı bir surette öldürülmüştür.

Ermeniler, Sarıkamış'a varışlarının ikinci haftasında, Mescitli köyüne baskın yaparak, Erivan Muhacirleri'nden Derviş Ağa ile, aile reislerinden 20 kişiyi öldürüp , köyü de topla bombardıman ederek, mallarını ve eşyalarını aşurdılar. Bu olayın ertesi günü, zalimce saldırışı protesto eden Milletvekili ve Sarıkamış'ın Eski Kaymakamı Bekir (Sıdık) Bey' in Hamamlı köyünde bulunan evini ve bu köyü topla yıkarak, para ve eşyasını çekip aldılar.

¹⁶⁵ Kirzioğlu , ss. 98-100

1920 yılı 1 Nisanından başlayarak, general Osebyan ve Vali Karagonof ile Alay Kumandanı Mimanof 'un emriyle, Osmanlı Muhaciri olan Ermenileri, Sarıkamış köylerine yerleştirmeye başladılar. Bundan sonra, Çete başı Sebo 'nun, Mavzerist denilen atlı çeteleri , başlarında çeteci Ermeni Şablo Murat Çavuş Nazik, Hacı-Bab ve Sarıkamış Jandarma Kumandanı Kör-Arşak olduğu halde, birer birer İslam köylerini yağmaya başladılar. Yağma ve yıkıma uğrayan köylerin bazılarının adları aşağıdadır:

Aşağı ve Yukarı-Kotanlı, Oluklu, Tozluca, Akyar, Karahamza, Karaçayır, Akpınar, Alisofu, Cavlak, Kırkpınar, Karnakazı, Boyalı, Akçakale, Başköy, Beyközü, Karakale, Kartanlı, İmirhan (bugün ıssızdır), Yenice, Hasbey, Sübhanazat (Çaybaşı), Katranlı. Bu köylerin ve daha birçok köyün bir çoğu kısmen yıkılmış, ahalisinden de 1970 kişiyi kırıp yok etmişlerdir. Yalnız Katranlı' da , ayrı ayrı üç büyük yapı içinde 800 İslam'ı yakmışlardır. Geri kalan ahalden birçoğu, canlarını kurtarmak suretiyle sınırı geçerek, Türkiye'ye sığınmaya mecbur kalmışlardır.

Bu sıralarda Ermeniler, Göle'nin Lavustan (Gedik), Toptaş ve Kepikör (Esenboğaz) köyleri ahalisinden 800 İslam'ı evlere doldurarak yakmak suretiyle, Ermeni vahşilik ve kan içiciliğine bir örnek daha katmıştır. Bu üç köyden alıp götürdükleri 25 güzel kız ve gelinin ne oldukları , bilinmemiştir.

14 Eylül 1919 da Ermeniler, Karaorgan'ın 15 kilometre kadar doğusundaki Yukarı- Mıcingert (Çamyazı) köyüne kaldırılarak, İslam ahalisinden birtakımını kırıp , birtakımını da göçmeye mecbur etmiştir.

10 Eylül de (Bardız'daki) Zakim, Güreşken ve Çermik köylerine taaruz ederek, ahalden bazılarını şehid ve mallarını yağma etmişlerdir.

1920 yılında Bardız bucağı'na bağlı Güreşken, Zakim, Çermik, Vartunlu, Kürkçü, Mitinler, Ehriz, Posik, Termürkişla, Vank, Nüsünk, Katresi, Petrus, Tirpenek, Dagir Köylerinden, 912 nüfus, kısmen kurşunla ve kısmen yakılarak öldürülmüştür; 150 evi de yıkıp yakmış ve pek çok koyun, tahıl , değerli eşya ve para gasp etmişlerdi. Yine bu köylerden bir çok kıza ve kadınlara, canavarca dokunarak ırzlarına geçmişler ve 29 genç kıza alarak, birlikte götürmüşlerdir. Bu kırgın sırasında, önceleri kırıma uğrayan türlü köylerden Kürkçü ile Vartanut köylerine getirilip yerleştirilerek beslenen 125 öksüz kız ve erkek İslam çocuğu da , acıklı bir suretle öldürülerek, Ermeni vahşiliğinin mazlum kurbanları arasına katılmıştır. Bu kıyımları

tertip ve idare edenler:Alay Kumandanı Mirmanof ve Mazmanof ile Sivaslı Murat adındaki kanlı çeteciklerdir.

Karaorgan yanındaki Zevk (Sıraaşlar) köyü halkı, “Osmanlı Sınırı boyunca Müslüman ahalinin bulunması uygun olmadığından, Kars’a gönderilecekler” bahanesiyle, köylerinden çıkarılarak Kars’a doğru yollanmış ve Sarıkamış ile Kars arasında bu ahalinin araba, eşya ve hayvanları yağmalanarak 150 nüfusunu da götürüp, orman içinde öldürölmüşlerdir. Bu cinayetleri işleyen, Jandarma Kumandanı Kör Arşak’tır.¹⁶⁶

Özet olarak bilgi verilen katliamlar otorite boşluğu yaratılan bir sırada, Ermeniler tarafından vatan oluşturma (!?) düşüncesiyle gerçekleştirilmiştir. Bunun sonucunda artık halkın karşı koyması gereken bir zamanda Milli Şura hükümeti meydana getirilmiştir. Kendiliğinden oluşan mukavemet olduğu için , bu olay dikkat çekicidir.

Ayrıca bütün bu mezalimler de edebiyatımızda yerini almıştır.¹⁶⁷ Aşıklarımız bu mezalimleri anlatırken ürpereklerini, bu olayları görmektense ölmeyi tercih ettiklerini anlatmaktadırlar. Yani olaylar o kadar vahimdir ki ; bu olayları yaşayan şairlerimiz, aşıklarımız hayatta kalıp bu olayları gördükleri için pişmanlık duymaktadırlar.¹⁶⁸

2. AKBABA KÖYÜ, ÇILDIR VE ÇEVRESİNDEKİ MEZALİM VE ETKİLERİ

1920 yılı Ocak ve Şubat aylarında, Kars ile Sarıkamış dolaylarında olduğu gibi, yerli İslam-Şura Heyeti tarafından idare edilen Çıldır , Zirşat(Arpaçay ilçesi Merkez ve Susuz Bucağı) ve (Arpaçayı başlarındaki) Akbaba bölgelerine Ermeniler, Top ve makineli tüfek müfrezeleriyle güçlendirilmiş kuvvetlerle İslamlar ’a saldırmaya başladılar. Ocak ayında Zarşat ilçesi içinde önce Göğerçin, Mamaş(Kırçiçeğı), İncilipınar köyleri ermeni çetelerinin saldırısına uğramış ve bu köylerden 45 kişi, birtakım ateşle yakılmak suretiyle şehit edilmiş ;genç ve güzel kızlardan 30'u Gümrü' ye gönderilmiştir.

¹⁶⁶ Kirzioğlu , ss.100-102

¹⁶⁷ Kirzioğlu , Edebiyatımızda..... , ss. 106-109

¹⁶⁸ Yakın Tarihimizde.... s.138

3. MERDİNİK (GÖLE) VE OLTU DOLAYLARINDAKİ MEZALİM VE ETKİLERİ

1919 Haziran'ında Marzamanof'un Birlikleri Pülümür (Dölekçayır) köyüne saldırarak , hayvanlarla eşyalarını hep yağmalayıp, kaçamayarak köyde kalmış olan 5-10 kişinin giyimlerini alıp kendilerini öldürmüş ve kadınların ırzına geçmişlerdir. Bu köyün halkı üç gün aç olarak dağlarda kalmış ve Ermeniler çekildikten sonra köye dönüşlerinde harabe ve cenazeden başka nesne bulamamışlardır.

4.Ağustos 1920 tarihinde Sivin (Filizli)köyüne saldırarak , 200 inek ve öküz ile 20 at ve birçok değerli eşyayı talan ederek, köy halkından 8 kişiyi de bir samanlığa doldurarak yakmışlardır.(Göle ilçesi merkezi) Merdinik ile yakınında bulunan Bozkuş ve Mirhel (yaylacık)ahalisi, Ermenilerin yaptığı mezalim ve kırgından dolayı Oltu yönlerine göçmekte iken , Ersinek yakınlarındaki Karcıkı-Boğazi ile Partel-Deresi'nde Ermeniler'in saldırısına uğramış olan 28 İslam'ın cenazesini gömmüşlerdir. Bir Ermeninin anlattığına göre, "Kasap Paşa" diye anılan Marzmanof, Allahüekber Dağı yanında Ayıderesi denilen bir mağara içinde barınan göçmen İslamlardan 80 kişiyi, parçalayarak öldürmüşlerdir.

Kosor Bucağına bağlı Egidkomu, Karlık, Hagbesor, Balkaya, Ağunder,Ersinek köyleri Ermeniler tarafından yıkılıp yakılmıştır. Bu köylerden 500 den çok İslam öldürülmüştür. Bu bölgelerdeki Ermeni Vahşiliği ve mezaliminden kaçarak Oltu'ya gitmek isteyen 40 arabalık göçmenler katarına, Penek önünde ve şose üzerinde iken top ve makineli tüfek ateşleri açarak, 200 den çok erkek, kadın ve çoluk -çocuğu alçakçasına yok ederek, 3 000 hayvanı ve bütün para ve eşya ile arabaları yağmalamışlardır.

Zek Köyü halkından olup, Ermenilerin saldırısı üzerine Alakilise'ye göçüp, orada oturan 18 Müslüman, 29 Haziran 1920 de Ermenilerin Oltu'ya taarruzları sırasında, ekin biçtirilmek bahanesiyle Ermeni Jandarmaları tarafından kandırılarak götürüldükleri Sırbistan-Boğazi'nda(Karaorgan' da) önlerine çıkan silahlı ermeni askerleri tarafından orman içerisine sokularak, bunlardan 17'si ağaçlara bağlandıktan sonra acıklı bir biçimde öldürüldükleri;bu sırada Bardız'a kaçmayı başaran Tükezban adlı kadının anlatmasından ve ayrıca yapılan tahkikattan anlaşılmıştır.Oltu Sancağı'nın

Olur İlçesi'nde 25 köy Ermeniler tarafından 1920 yılı başlarında , Türk Ordusu'nun buraları (25 Mart 1920 de) kurtarmasına değin, sürekli olarak saldırılara uğramış ve çoğu top ateşi ile yıkılmıştır. Bu köylerin ahalisinden 2832 kişiden çok İslam, Ermeniler tarafından kurşun ve balta ile kısmen de yakılarak kırılıp yok edilmiştir.¹⁶⁹

Bu bölgelerde yaşayan kimseler de diğer yerlerdeki gibi hala bu acıları duygu ve düşüncelerinde yaşamaktadırlar. Kış sohbetlerinde ibret olsun diye Ermenilerin yaptıkları kötülükler anlatılmaktadır. Gençlere Ermeni den asla dost olmayacağı öğretilmeye çalışılmaktadır. Bu nefretin izlerinin daha uzun süreler hafızalardan silinmeyeceği bir gerçektir.

4. KAĞIZMAN-IĞDIR DOLAYLARINDAKİ MEZALİM VE ETKİLERİ

Kağızman yanında Devebükü' nden Ermeni eşkıyası tarafından 400 kadar hayvan çalınmış;Ermeni Hükümetinin de eşkıyalar ile bu gibi işlerde olan ortakları dolayısıyla, islam ahali'nin yaptığı şikayetlerine hiç bakılmamıştır.30 Mart 1920 de Kağızman yanına ve Aras 'ın kuzeyindeki Şurlu (Karakurtaki) köyüne gelen 40 kişilik bir Ermeni Kuvveti, gündüzleri Aras-Geçidinden gelip-giden Müslüman yolcuları yakalayıp şehit etmişlerdir.

23-24 Mayıs 1920 gecesi saat 9'da , 300 den çok Ermeni Süvarisi, Uluhanlı'nın 5 kilometre kuzeyinde Cebaçlı köyünü sararak, eli silah tutan İslamları bir araya toplayarak, bunların hepsini süngüden geçirmişlerdir. İslamları yok etmek için fırsat kollayan Ermeniler, 2 Temmuz 1920 de Iğdır'ın batısında Kulp(Tuzluca) bölgesinde saldırarak, ahalden 300 kadarını şehit etmişlerdir.

19. VI.1920 de Ermeniler , Zengibasara(Zengi/Hırastan çayı boyu) köylerini işgal ettikten sonra, yerli ahalden birtakımını makinelili tüfek ve tüfek kullanarak şehit etmişler ve 1 500 kadar çoluk – çocuk da ,Aralık Bucağı'na kaçarken arkalarından yetişerek suda boğmuşlardır. Bunlardan ancak pek azı kurtulmuşlardır.

¹⁶⁹ Kirzioğlu , Kars ve Çevresinde... , s.101

Azerbaycan ve başka yerlere gitmek üzere, Erivan'daki Azerbaycan Elçisi'nin verdiği pasaportu taşıyarak Erivan yanlarından trenle Gence' ye giden 500 Müslüman , Gümrü yakınlarında vagonlardan indirilerek, hepsi öldürülmüşlerdir.

17.IX.1919 günü Ermeniler, Iğdır'ın 6 kilometre doğusundaki Oba köyünün halkını toptan; ve köye bir kilometre mesafede bulunan 300 Yayıcı köyü ahalisini de kısmen acıklı bir şekilde öldürmüşlerdir.

Iğdır Mezalimi'ne karşı ayaklanan o çevre halkı, silahlı halde Iğdır üzerine yürüyerek , 21.IX.1919 da Iğdır'a girmişler, top ve makineli tüfekler ganimet almışlarsa da , Ermenilerin karşı taarruzları üzerine Iğdır'ı bırakıp çekilmişlerdir.

Ermeniler bu sıralarda (Ağrı Dağı eteklerindeki köylerde oturan) Çunkanlı ve Banuki İslam Aşiretleri'ne taarruz ederek,bunlara 24 şehit ve 24 yaralı verdirmişlerdir. Ermeniler, bir yandan bu kanlı ve zincirleme cinayetler ile kırgın programlarını uygulamaya devam ederken, öte yandan da hileli ve aldatıcı beyannamelerle, Osmanlı toprağında olgun bir güven ile birlik ve tam sükun ile refah içinde yaşayan Kürt dindaşlarımızı kandırmak teşebbüslerine giriştikleri ve en iğrenç ve ihtiraslı bir dil ile uydurulan tezvirlerin aldatma vesilesi olarak kullanıldığı, görüldü. Bundan bir örnek:

Iğdır'daki Ermeni Kumandanı'nın , Beyazıt Sancağı İçinde Musun Bucağı Aşiretleri'ne gönderilen 15 Mart 1920 tarihli Beyannamesi'nin Sureti , özet:

Ey Kürtler!

Biz Ermeniler ile Kürtler, binlerce yıllardan beri toprak ve su kardaşı ve komşu olarak yaşamışız. Türkler aramıza girmezden önce, bizim atalarımız uzun müddet birbiriyle Kirve ¹⁷⁰ olmuşlardır. Hiç kimsenin ve hiçbir tarihin inkar edemeyeceği bir gerçektir bu. Fakat , son zamanlarda Türkler dışarıdan gelerek, aramıza fesat tohumunu ektiler ve kurdukları tuzaklarla bizleri birbirimize düşürdüler;rahatımızı bozdular. Kendi menfaatleri için , her iki taraftan bir çok suçsuz kanların dökülmesine sebep oldular.

Bunun için size seslenerek ; yok yere kan dökülmemesini teklif ediyorum. Size son sözüm: Acele ediniz, Hükümete baş vurarak itaat ediniz; Menfaatinizi ayak altına almayınız. Bundan sonra ordum Henüz işe başlamadan, uyuşmak üzere kendi

¹⁷⁰ "Kirva/Kirve" ve "Kivrc" deyimini, Dağıstan'dan Adana'ya kadar ki Türklük bölgelerinde yaygın olarak kullanılıp, İslam adctince sünnet olacak erkek çocuğu, usta berber veya sünnetçinin iş göreceği sırada

tarafımızdan benimle konuşmak için adam göndermenizi teklif ederim. Yoksa , başlayacak bir savaşta, isteğime aykırı olarak, şiddetli davranmaya mecbur olacağım. İnanınız ki bu da hakkınızda iyi olmaz. “

Bu belgelerden de anlaşıldığı üzere, yabancı devletlerin tesiriyle, sürekli aldatılan Ermeniler ,yıllarca kendilerine her türlü hakkı tanıyan Türklere karşı isyan etmiş , Türk halkına olmadık mezalimlerde bulunmuş ,hatta kürtleri de kandırmaya çalışarak bölücülük yapmışlardır. Doğu ve Güneydoğu’ da yaşanan terör olaylarının altında da yatan gerçek budur.

kollarıyla tutan ve ‘amca’ ile ‘dayı’ dan daha itibarlı sayılan seçme bir “Sünnet- Babası”na denir. Bu adet , her mezhepteki Kürtlerde de yaygındır.

SONUÇ

Bilindiği gibi çok eski yıllardan beri Ermeniler ve Türkler beraberce yaşamışlardır. Anadolu’ da Selçuklular ve Osmanlılar zamanında başlayan ve Fatih ’ in İstanbul’ u fethi ile gelişen bu yakınlaşma, patrikhanenin kurulması ve Ermeni cemaatine dini ,kültürel , ticari bir takım imtiyazlar verilmesiyle kısa sürede en ileri seviyeye ulaşmıştır. Daha sonra verilen imtiyaz ve haklarla Osmanlı devletindeki Ermeniler, Avrupa’ daki azınlıklardan çok daha mutlu ve huzurlu yaşama imkanı elde etmişlerdir.

600 yıl Osmanlı egemenliğinde kalan Ermeniler , diğer azınlıklara nazaran Türklere en çabuk kaynaşan , anlaşan ve bu sebeple de devletin itimadını kazanan Ayrıcalıklı bir topluluk olmuştur. Evlerinden kısa bir süreler için ayrılan Ermeniler , mal ve mülklerini bir arada yaşadıkları Türklere bırakırken; hacca giden Müslümanlar da ,sadece mal ve mülklerini değil , işlerinin idaresini ve ailesinin bakımını da Ermenilere emanet etmişlerdir. Bu da Ermenilere ne kadar güvendiklerini göstermektedir.

İşte araştırmamızda Osmanlı Devleti’ndeki Ermenilerin neden birden bire ve hiçbir sebep yokken isyan ettikleri ve beraberce mutlu ve huzurlu yaşadıkları ülke halkının can ve malına kast ettikleri incelenmiş ; ve bütün bu olayların , yabancı devletlerin siyasi çıkarları için Ermenileri kışkırtmaları ve tahrikleri sonucunda meydana geldiği, kanısına varılmıştır.

Bu konu ile ilgili olarak, hem Ermeni , hem de Türk halkında ufak tefek hataların bulunduğu dair belgeler bulunmasına rağmen; olayların nedenleri belgeler ışığında araştırıldığında, gerçek suçluların ve olayları tezgahlayanların, Osmanlı Devleti üzerinde emelleri olan ,onu bölmek, parçalamak için yüzün üzerinde plan proje yapan batılı devletler olduğu görülmüştür. Osmanlıların güçlü olduğu dönemlerde Ermenilere verilen hak ve imtiyazlar Osmanlı Devleti için hiçbir zaman sorun olmamıştır. Ancak, Osmanlının zayıfladığı dönemlerde yabancı devletlerin siyasi

politikaları uğruna kışkırtılan Ermeniler, yabancı güçlerin etkisiyle teşkilatlanıp, silahlanıp, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde ayaklanmalar çıkartmışlardır. Aynı zamanda bu devletlerin oyunlarına gelen Ermeni komite mensuplarının ve zamanla ruhani görevlerini terk edip dünyevi ve siyasi meselelere karışmaya, hatta teşkilatları yönlendirip teçhiz etmeye başlayan Ermeni ve yabancı din adamlarının da iki halkın birbirine düşman olmasında büyük çabaları vardır. Bu tezi teyit eden bir çok yerli ve yabancı arşiv belgesi bulunmaktadır.

Ermeni sorunu, esas olarak Ermenilerin kendi sorunu olarak değil . Osmanlı İmparatorluğu'nda menfaatleri çarpışan iki büyük devletin, İngiltere ve Rusya 'nın emellerini gerçekleştirme vasıtası olarak ortaya çıkmıştır.

Berlin Kongresi'nde Osmanlı Devletindeki Ermenilerin hakları batının koruması altına alınmış ve böylece şark meselesinden sonra bir de Ermeni meselesi gündeme gelmiştir.

Birinci dünya savaşına gelindiğinde ise, Osmanlı Devleti' nin iç huzuru sağlamak ve savaş esnasında, halkın güvenliğini sağlamak maksadıyla çıkarmış olduğu tehcir kanunu ise, batılı devletler tarafından “ Ermeni soykırımı “ olarak gösterilmeye çalışılmıştır. Hatta bir çok Ermeni ve yazar “ Tehcir bizi imha maksatlı yapılmıştır. Biz bu nedenle isyan ettik “ demektedirler. Oysa bunların gerçekle alakası yoktur. Çünkü tehcir kanunu Ermeni isyanlarından çok sonra çıkartılmıştır.(İlk Ermeni isyanı 1890 yılında Zeytun'da çıkmıştır.) 27 Mayıs 1915 'te çıkarılan bu kanun maddeleri arasında 'Ermeniler için çıkarıldığına dair' hiçbir ibare yoktur. Kanun tüm Osmanlı tebaasının savaş dışı , güvenli ve emniyetli bölgelere gönderilmesi, buralara yerleştirilmesini öngörmektedir.

Ayrıca Ermenilerin soy kırımına uğradıklarını iddia ettikleri vatandaşlarının sayısında da abartmalı rakamlar mevcuttur. Bunların uydurma rakamlar olduğu araştırmamızın ilgili bölümlerinde , hem yerli hem de yabancı kaynaklar gösterilmek suretiyle ortaya çıkarılmıştır. Ermenilerin soy kırımına uğradıklarını iddia ettikleri rakam , neredeyse o zamanlar tüm dünyadaki Ermenilerin miktarı kadardır. Eğer Osmanlı Devleti böyle bir soykırım uygulamış olsaydı ; bugün dünyanın dört bir tarafında yaşayan Ermeni halkından bahsetmek mümkün olmazdı.

Ermenilerin tehcir esnasında bir takım kayıpları olması doğaldır. Fakat

yolculuk esnasında hastalık, soğuk oluşan bu kayıpların günahı Osmanlıya yüklenmemelidir. Sarıkamış hareketinde aşırı soğuktan dolayı doksan bin kayıp verildiği unutulmamalıdır. Savaş ortamında bu tür tedbirlerin alınması sadece o devleti ilgilendirir.

Diğer önemle üzerinde durulması gereken husus da o dönemlerde Müslüman halka yapılan insanlık dışı olaylardır. Bunların ise hep göz ardı edildiğini görmekteyiz.

1877-1878 savaşının sonlarından itibaren 1920 yılına kadar olan dönemde , bölgedeki Ermeni çeteleri ve komiteleri tarafından , katledilen Müslüman halkın sayısı , Tehcir esnasında yollarda hayatlarını kaybeden Ermenilerden çok daha fazladır.

1917 yılından sonra bölgedeki çeteler, Erzurum merkezinde, Erzincan'da , Bayburt' da ve Gümüşhane'de Türkleri imha faaliyetine girişmişlerdir. Yaptıkları mezalim ve katliamlarla başlangıçta kendilerini teşvik eden Rus subaylarını ve yazarlarını bile hayretler içinde bırakmışlardır.

Daha sonraları yaşanan olaylar ise, büyük devletler tarafından amaçları doğrultusunda saptırılmış ve tarihin sayfalarında bir leke olarak kalmıştır. Osmanlı hükümetinin bir güvenlik tedbiri olarak gerçekleştirdiği 'tehcir' olayı bile yabancılar tarafından yanlış olarak sadece Ermenilerin lehinde kullanılmış, Türklerin aleyhinde yanlış olarak kamuoyu oluşturulmak istenmiştir. Bir kez daha belirtelim ki ; bu dönemlerde Türklere karşı yapılan vahşet sonucu meydana gelen Türklerin kayıpları ise, tehcir kanununa tabi olup , yolculuk esnasında hayatlarını yitiren Ermenilerden daha fazladır. Özellikle yerli ve yabancı tarihi belgeler ile Rus subaylarının mektupları bu mezalimleri doğrular niteliktedir.

Doğu Anadolu'da çeşitli yerlerde yapılan arkeolojik kazılarda , çıkarılan iskeletlerin yanlarında bulunan Kur'an parçacıkları, giysiler, yöresel takılar, Türklerin kullandığı ağızlık, tütün tabakaları ve ziynet eşyaları , bunların Müslüman halka ait olduğunu, Türklere ait olduğunu göstermektedir. Ayrıca o günleri yaşayan , mezalimlere tanık olan insanların ifadeleri de bunları doğrular niteliktedir. Bu kimselere ait ifadeler Osmanlı belgelerinde de yer almaktadır. Bu belgeler araştırmamızın ilgili bölümlerinde yer almıştır.

Yapılan bu mezalimlerin çeşitli aşık ve halk ozanlarımız vasıtasıyla edebiyatımızda yer almış olması , bu olaylar için ağıtlar yakılması da mezalimlerin

yapıldığını ve hatta derecesini göstermesi açısından önem taşımaktadır. Çünkü aşıklar,ozanlar ve şairler kendilerinde iz bırakan olaylardan etkilenerek böyle eserler meydana getirebilirler.

Görüldüğü üzere Ermenilerin yüzlerce cami ve köyü yaktığı , binlerce insanımızı katlettiği bir gerçektir. Bu gün bile bu mezalimin etkisi, insanların yüzlerinde, yaşayışlarında , duygu ve düşüncelerinde görülmektedir. Geçmişten gelen bu kin ve nefret hala sürmektedir. Bu mezalimleri yaşayan insanların sayısı giderek azalsa da, bunların torunları da aynı hisleri taşımakta ve atalarının mezarlarının bulunduğu topraklardan ayrılmamakta, ve onlar için anıtlar dikilmesini istemektedirler.

İğdir' da 1999 yılında Ermenilerin yaptıkları mezalim için dikilen anıtın açılışı esnasında , mezalimlerde hayatlarını kaybedenler , öldürülenler için okutulan Kur 'an esnasında halkın büyük bir çoğunluğu göz yaşlarını tutamamıştır. Bu olay mezalimin etkilerinin devam ettiğini göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Bu mezalimleri yaşayan insanlar, dikilen anıtlar vesilesiyle o günlere ait anılarını taze tutmakta , kış sohbetlerinde çoluk çocuk ve torunlarına bu olayları anlatmak suretiyle , geçmişten ders almalarını öğütlemektedirler.

Bölge halkı , bugün bile Ermenilerden gelecek hiçbir şeyi kabul etmeyeceklerini belirtmektedirler. Kendileri için faydalı olabilecek Ermeni sınır kapısının açılmasına bile şiddetle karşı çıkmaktadırlar.

Ayrıca bölge halkını öfkeliendiren başka bir husus ta ; Ermenilerin Ağrı Dağını kendilerine mal etmeleri, paralarında içkilerinde Ağrı Dağı'nın resmini kullanmalarıdır. Ermenilerin yapmış oldukları bu faaliyetleri, İnternet sayfalarında da yer almaktadır. Ermeni yazarın İnternet sayfalarındaki şu sözleri hala bu topraklarda gözleri olduklarını göstermektedir:

“ Neden bayrağınızda ay ve yıldız var ? Ay ve Yıldız gökyüzünün ,bütün evrenin , insanlığın değil mi ? Nasıl ay ve yıldız sizin değil , insanlığın ortak malı ise ; ARARAT ' ta bir gün bizim olacak ! “

Başka bir örnek te ; 1919 Temmuzunda Erzurum Kongresi hazırlıkları sırasında Kars'ta Ermenilerin koro ile söyledikleri Antranik Marşı' dır.¹⁷¹

¹⁷¹ Fahrettin Kirzioğlu, **Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi** , Ankara, 1999 , s. 123

‘Antranik yekhbar, ertang Dacgasdan

Carteng Turkeri , darni Hayasdan

Aynen tercümesi :

‘Antranik kardeş,gidelim Türkiye’ye,

Kıralım Türkleri, olsun Ermenistan!

Görülüyor ki ; Ermenilerin gözleri hala bu topraklardadır. Ermenilerin paralarında , içkilerinde , turizm broşürlerinde bunu görmekteyiz. Bu şekilde davranmalarının da , bu yörelerde oturan , mezalimleri yaşayan insanlarımızdaki kin ve nefret duygularının sönmesini engellediği kanaatine varılmıştır.

Bu kin ve nefret duygularının zamanla yerini dostluğa bırakmasını ve Ermeni halkının da bir daha yabancı devletlerin politik hesaplarının kurbanı olmamasını ümit etmekteyiz. Çünkü bugün bile Ermeniler yabancı devletlerin seçim propagandalarının vazgeçilmez bir unsuru olarak kullanılmaktadır. Seçimlerde Ermeni Diasporasının oylarını ve desteğini almak isteyen yabancı ülkelerdeki politikacılar ‘Ermeni Soykırımını’ sürekli gündemde tutarak oy peşinde koşmaktadırlar.

Bugün bölge halkı , Ermenilerin ‘soykırım’ iddialarına karşı uygulanan devlet politikasını da yeterli bulmamakta ; bu konuda Ermenilerin bu iddialarına hiçbir karşılık verilmemesinden rahatsızlık duymaktadırlar. Ayrıca devletten, mezalimin uygulandığı yerlerde kazılar yapmak suretiyle bu yerlerin ortaya çıkarılmasını ve buralara hayatlarını kaybeden insanların anısına anıtlar dikilmesini ve böylelikle atalarının mezarlarına sahip çıkılmasını talep etmektedirler.

İşte araştırmamızda , yıllarca beraber mutlu ve huzurlu yaşamış , iki toplumun birtakım politik güçlerin etkisi ile birbirlerine ne kadar düşman olabileceğini, olayların hangi boyutlara ulaşabileceğini ve yapılanların insanlar üzerinde nasıl bir etki bıraktığını ortaya koymaya çalıştık.

Sonuç olarak bu mezalimleri yaşamış insanlarımızın, o kötü günlerin izlerini taşımaya devam ettikleri ve bu kötü anıların nesilden nesile aktararak hafızalardan silinmeyeceği kanaatine varılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

1. Akçura Yusuf. **Osmanlı İmparatorluğunun Dağılma Devri**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1940.
2. Armaoğlu Fahir . **Siyasi Tarih (1789-1919)**. Ankara: A.Ü, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1961.
3. Avcioğlu Doğan. **Milli Kurtuluş Tarihi**. İstanbul: İstanbul Matbaası, 1974 .
4. Bayur Yusuf Hikmet. **Türk İnkılabı**. Ankara: TTK Basımevi, 1957.
5. Cumhurbaşkanlığı Arşivi. **Azınlıklar Kısmı (Yeni Tasnif)**. Genelkurmay Askeri Tarih Ve Stratejik Etüd Başkanlığı (Atase) Arşivi.
6. Çark Ruhi . **Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler . (1453-1953)**. İstanbul: 1953.
7. Dabağyan Leyon . **Ermeni Meselesi . Son Havadis Gazetesi , 12 Mayıs 1981**.
8. Danişmend İsmail Hami. **Türklük Meseleleri . İstanbul: İstanbul Kitabevi , 1969 .**
9. Danişment İsmail Hami. **Osmanlı Tarihi Kronolojisi**. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1972.
10. **Devlet-İ Aliye-İ Osmani'yenin Bin Üçyüz Onüç Senesine Mahsus İstatistik-İ Umumisi**. İstanbul: Nezaret-İ Umur-I Ticaret Ve Nafia, İstatistik-İ Umumi İdaresi, 1316.
11. Driaut Edovart. **Şark Meselesi**. Çev:Hafiz Muhtar. İstanbul: Halit Kitaphanesi, 1328.
12. Dumlu Ahmet. **Belgelerle Ermeniler Ve Katliamları**. Erzincan , 1983.

13. Erim Nihat . **Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları** . Ankara : Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1953.
14. **Ermeni Komitelerinin Amal Ve Harekat-I İhtilaliyesi, İ'lan-I Meşrutiyetten Evvel Ve Sonra**. İstanbul: Matbaa-I Amire, 1332 (1916)
15. **Genelkurmay ATASE Arşiv**. nu. 4/3671, kls.2811, dos.26, fih.15-1
16. **Genelkurmay ATASE Arşivi**. nu. 1/2, kls.dos.2061, fih.21-4
17. Göyünç Nejat. **Osmanlı İdaresinde Ermeniler**. İstanbul , 1983.
18. Granville Edgar. **Çarlık Rusyası'nın Türkiye'deki Oyunları**. Çev: O. Arıman. Ankara: Yarın Yayınları, 1967.
19. **İttihat ve Terakki Kongresi**. İstanbul , 1332 (1916)
20. Kafesoğlu İbrahim. **Sultan Melikşah**. İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, 1973
21. Kafesoğlu İbrahim . **Asya Türk Devletleri Türk Dünyası El Kitabı**. Ankara, 1976
22. Karabıyık Osman. **Türk Ermeni Münasebetlerinin Dünü Bugünü**. İstanbul, 1984
23. Karal Enver Ziya. **Osmanlı Tarihi** . Ankara, 1983.
24. Karal Enver Ziya . **Ermeni Sorunu (1878-1923)** . Ankara, (tarihsiz).
25. Kırzioğlu M. Fahretin . **Kars ili ve Çevresinde Ermeni Mezalimi**. Ankara, 1999
26. Kırzioğlu M. Fahrettin. **Edebiyatımızda Kars-II. Kitap** . İstanbul , 1958.

27. Krayblis Nikerland. **Rusya 'nın Şark Siyaseti Ve Vilayeti Şarkıye Meselesi.** Çev: Habil Adem. İstanbul: Dersaadet Matbaası, 1332.
28. Kurat Akdes Nimet. **Türkiye Ve Rusya.** Ankara : A.Ü.D.T.C. Fakültesi Yayınları, 1970.
29. Mabbaal Amire . **Ermeni Komitacılarının Amal Ve Harekaet-I İhtilaliyesi .** İstanbul, 1332
30. Mateos . **Genel Çizgileriyle Selçuklu- Ermeni İlişkileri.** Ankara, 1983.
31. Mutluay Hayri, **İngilizlerin Ortadoğu Ve Türkiye Hakkında Gizli Emelleri .** Belgelerle Türk Tarihi Dergisi , Kasım 1969, Sayı: 26
32. Narsen Fridtjof. **Armenia And The Near East .** London: George Allen And Unwing Ltd., 1928.
33. Nur Rıza. **Hayat Ve Hatıratım.** İstanbul, 1967.
34. Oscanyan David . **The Sultan And His People .** London , 1957
35. Öke Mim Kemal . **İngiliz Casusu Prof. Arminius Vambery'nin Gizli Raporlarında Abdülhamid Ve Dönemi .** İstanbul : Üçdal Neşriyatı, 1983.
36. Öymen M.Altan,. **Alp Arslan Ve Zamanı .** İstanbul :Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, 1972.
37. Öztuna Yılmaz . **Türkiye Tarihi .** İstanbul :Hayat Yayınları, 1960.
38. P.Charanis, **The Armenians İn The Byzantime Empire .**Lisbon, 1963.
39. Pichon Jeans. **Cihan Harbi'nin Şark'a ait Kaynakları .** Çev: H.C Yalçın . İstanbul: Kanaat Kitabevi,1939.

40. Sarkissian .”**Genocide in Turkey**” **History of the World War** . London , 1970.
41. Sultan Abdülhamit . **Siyasi Hatıratım** . İstanbul : Hareket Yayınları, 1974.
42. Süslü Azmi . **Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar** . Ankara,1986.
43. Sirarpie Der Nersessian . **The Armenians** . 1969
44. Stanford J. Shaw . “ **The Ottoman Census And Population , 1831-1914** . Middle East Stud. 1978.
45. Şener Abdulkadir . ”**İslam Hukukunda Gayr-İ Müslimler ” Dokuz Eylül Üniversitesi –İlahiyat Fakültesi, Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu Kitabı** . İzmir,1983.
46. Togan Zeki Velidi .**Bugünkü Türk İli Türkistan Ve Yakın Tarihi**.İstanbul, 1947.
47. Turan Osman. **Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi** . İstanbul, 1984.
48. Turan Osman . **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi** . İstanbul :Turan Neşriyat Yurdu , 1969.
49. Turan Osman . **Selçuklular Tarihi Ve Türk İslam Medeniyeti**. İstanbul :Turan Neşriyat Yurdu ,1969.
50. Uluben Erol . **İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye**. İstanbul : Yaylacık Matbası , 1967.
51. Uras Esat. **Tarihte Ermeniler Ve Ermeni Meselesi**. İstanbul , 1987
52. Us Hakkı Tarık . **Meclis-İ Mebusan 1293 (1877) Zabıt Ceridesi**. İstanbul : Vakit Matbaası, 1939.
53. Varandian Mikael . **Ermeni Harekatının Tarihi** .Cenevre,1914.

54. Vital Cuinet. **La Turquie D'asie**. Paris, 1891, 1894.

55. Yıldız Hakkı Dursun. **"10. Yüzyılda Türk- Ermeni Münasebetleri" Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu Kitabı**. Erzurum Atatürk Üniversitesi, 1984.

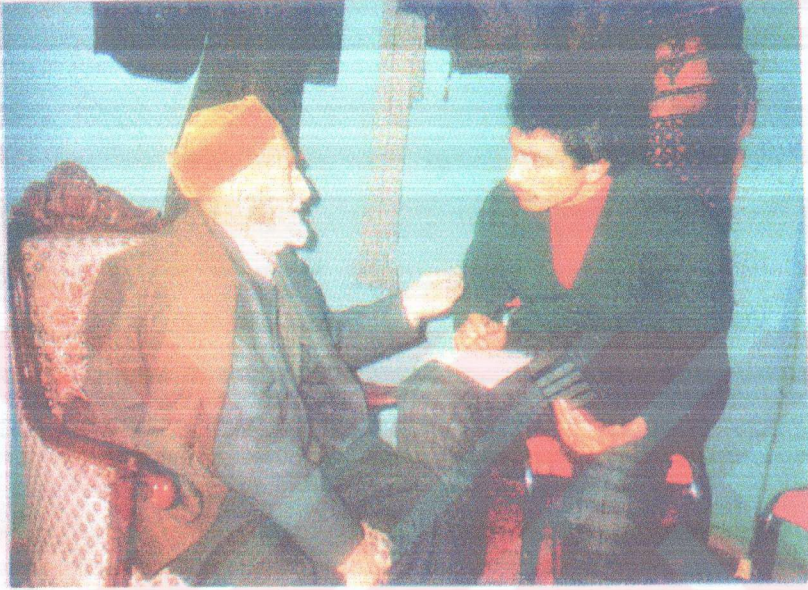
56. Yinanç M. Halil . **3. Urfalı Mateus Vekaiyi- Namesi (952-1136) ve Papaz Gregor'un Zeyli (1136-1162)** . Terc. Hrant Andereasyan. Ankara, 1962.

57. Yurtsever Cezmi . **Ermeni Terör Merkezi Kilikya Kilisesi** . İstanbul, 1983.

EKLER

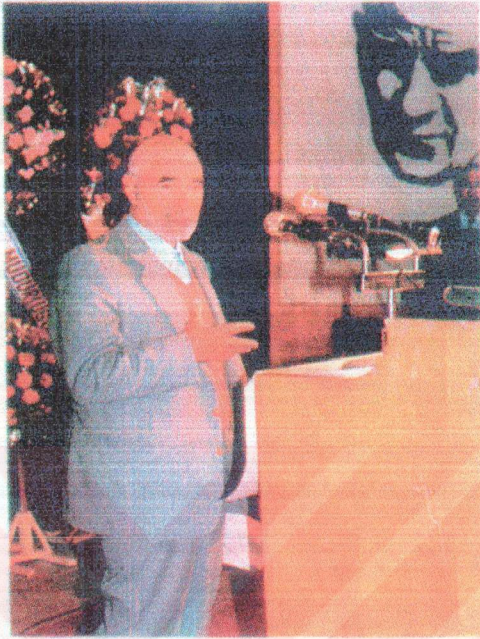
HÜSREV ERDOĞAN

KARS-ÇILDİR SAZLISU KÖYÜ KATLIAMINDAN KURTULAN GAZİ

' Yaşım itibariyle 4 defa Rus ve Ermeni kırgını gördüm. Ozaman 14-15 yaşlarımda idim. Rus çekilince buraları Ermenilere bıraktı. Ermeni Erzurum'dan buraya kıra kıra geldi. En çok Erzurum'da kırdı. Belki 20-30 bin kişi ; kadın çoluk-çocuk dinlemediler.

Buraya geldiklerinde herkes derelere, mağaralara kaçmıştı. Köyde yaşlılarla birkaç genç kalmıştı. Onları da köyün ortasına topladılar, kurşuna dizdiler. Bir de Peri diye bir gelin vardı. Onun da namusunu kirletip, süngülediler. Biz bunların hepsini , ha şu mezarlığa toplu gömdük. '

(Husrev ERDOĞAN (H.1322), kendisiyle yapılan mülakatta ,o acılı günlerin ıstırabını yeniden yaşıyor ve gözleri doluyordu.)

MEHMET TAŞ

KARS-ESENBOĞAZ KATLIAMINDAN KURTULAN GAZİ

KARS'IN ESENBOĞAZ KÖYÜ KATLIAMI

Esenboğaz Köyünden Mehmet TAŞ

(Yüzündeki yara izini gösteriyor.) Ermeni bizim köye gelirken köyümüze yakın bir orman vardı. Hepimiz ormana kaçtık. Ermeni bizi kandırıp köye getirdi. Bir mereğe doldurup kesti ve yaktı. Beni de bir Ermeni gördü, palasını vurdu (yüzünü gösteriyor ve ağlıyor...), beni de ataşa attı. Ben birden kalktım. Tekrar düştüm, ölümlerin arasında kaldım, akşam askerler geldi. Daha fazla birşey hatırlamıyorum... Çok küçüktüm, ayağım da yandı (ayağını gösteriyor)...

MUHAMMET ASLAN

(KARS-ÇILDİR MERYEM KÖYÜNDEKİ MEZALİMDEN KURTULMUŞ)

Meryem Köyünden Garip oğlu Muhammet Aslan, (H) 1329 doğumu.
Katliamı anlatırken ağlıyor. Çünkü bütün aile fertleri Ermenilerce
katledilmiş..

YAPILAN KAZILAR NETİCESİNDE ÇIKARILAN TÜRLERE AİT
BULGULARDAN BİR KISMI:

KADIN-KIZLARA AİT YÖRESEL TAKILAR, TUĞRALI OSMANLI
PARALARI, YANIK ELBİSELER, DÜĞMELER, MUSKALAR.....

ERZURUM - YEŞİLYAYLA KAZISI SONRASI GÖRÜNTÜLER

(MEZALİMİ YAŞAYANLAR VE ONLARIN TORUNLARI
YAPILAN KAZI SONRASINDA ÇIKAN ATALARINA AIT
İSKELETLERİ GÖRÜNCE GÖZYAŞLARINI
TUTAMAMIŞLAR VE BUNLARI YAPANLARA
LANETLER YAĞDIRMIŞLARDIR...)

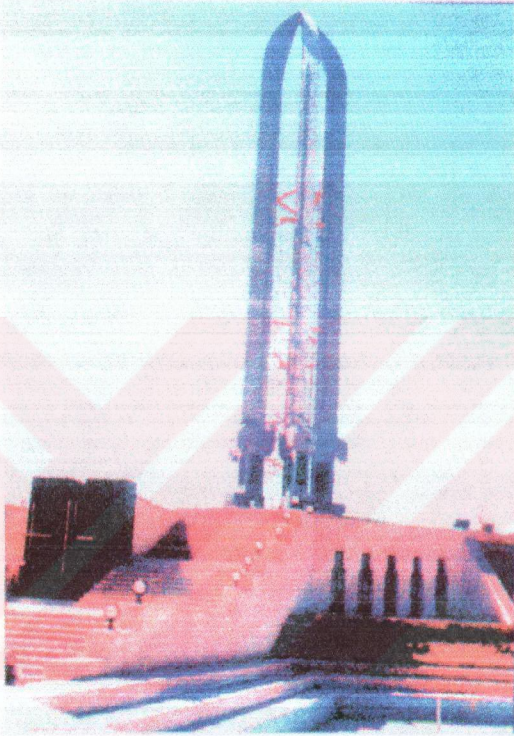

Äilelerinden, dostlarından birçoğu çözülen önünde Ermeni çeteleri tarafından edilmiş Subatan Gazileri Fariz Öztürk ve Durdadı Öztürk, akla, hayale nayan işkencelerden sonra mereğe doldurulup yakıldıktan sonra çöken 570 lik Şehitliği gözyaşları içinde ve toprağı öperek gösteriyorlar.

KARS-SUBATAN KAZISINDAN GÖRÜNTÜLER

(1990 YILI)

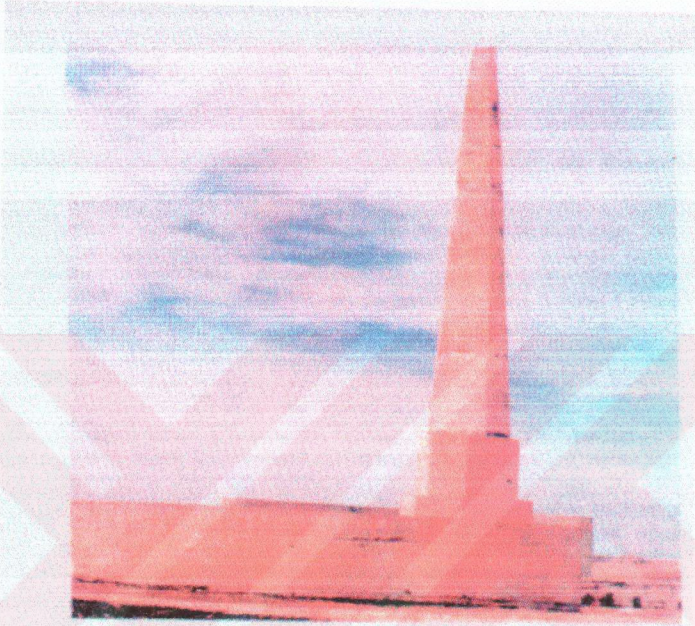
İĞDIR' DAKİ ERMENİ MEZALİM ANITI

(BU ANITIN AÇILIŞI ESNASINDA (1999 YILI), ORADA BULUNAN HALK KİTLESİ GÖZ YAŞLARINI TUTAMAMIŞLAR, ATALARININ RUHUNA OKUNAN KUR'AN A HEP BİR AĞIZDAN İŞTİRAK ETMİŞLERDİR. BU ESNADA DUYGULU ANLAR YAŞANMIŞTIR...)

ERMENİ PARASINA ÖRNEK

(ERMENİ PARASINDAKİ BÜYÜK VE KÜÇÜK AĞRI DAĞININ RESİMLERİ
ARARAT İSMİYLE KENDİLERİNİN OLARAK TANTİM YAPMAKTADIRLAR.
HALA BU YERLERİN BİR GÜN ONLARIN OLACAĞI ÖZLEMİNİ
TAŞIMAKTADIRLAR...)

Zeve Şehitleri hatrasına dikilen anıt

